

Stavangeren

Medlemsblad for Byhistorisk

Forening Stavanger

TEMANUMMER:

Stemmerettsjubileet 1913–2013

- Fra kvinneroller i et mannsdominert samfunn til politisk likestilling. Veien mot stemmerettsreformen i 1913
- Kvinnelig stemmerett og de første kvinnene i Stavanger bystyre 1901
- Fotografyrket og «Den nye kvinnen»
- Sanitetskvinnene i Stavanger. Et sterkt engasjement av viljesterke kvinner – i det stille

NR 1 2013 – ÅRGANG 22

INNHOOLD

Leder <i>Av Harald Sig. Pedersen</i>	3
En hilsen fra komitelederen <i>Av Tora Aasland</i>	5
Fra kvinneroller i et mannsdominert samfunn til politisk likestilling. Veien mot stemmerettsreformen i 1913 <i>Av Hans Eyvind Næss</i>	7
Kvinnelig stemmerett og de første kvinnene i Stavanger bystyre 1901 <i>Av Bodil Wold Johnsen</i>	26
Fotografyrket og «Den nye kvinnen» <i>Av Gry Bang-Andersen</i>	46
Sanitetskvinnene i Stavanger. Et sterkt engasjement av viljesterke kvinner - i det stille <i>Av Kari Vevatne</i>	56

GRY BANG-ANDERSEN, født 1978, etnolog, cand. philol. fra Universitetet i Bergen, nå konservator ved Stavanger maritime museum (MUST), med et særlig ansvar for samlingsforvaltning, gjenstander og fotoarkiv.

HANS EYVIND NÆSS, født 1943, dr.philos, fhv. statsarkivar i Stavanger, nå seniorrådgiver hos Riksarkivaren, faglitterær produksjon innenfor retts- og kulturhistorie.

KARI VEVAATNE, født 1952, utdannet sykepleier, dr.polit i sykepleievitenskap fra Universitetet i Bergen. Tidligere ansatt ved Universitetssykehuset i Stavanger. Jobber nå ved Universitet i Stavanger som instituttleder ved Institutt for helsefag.

BODIL WOLD JOHNSEN, født 1946, dr.art. fra Universitetet i Bergen, byarkivar i Stavanger. Både hovedoppgave og doktoravhandling er bidrag til Stavanger bys historie. Hun har også vært medforfatter av flere bøker om byens historie på 1900-tallet.

Kjære medlem.

Så er vi i gang med 2013. På årets første møte fikk vi en spennende beretning av Jostein Soland om Rosenkildehusets vekst, fall og vekst igjen. Fra stashuset som ble bygd i 1813, branntaksten var høyere enn Domkirkens, via hermetikkfabrikk til falleferdig rønne. Rivningsplanene var klare, likeledes tegninger til nytt hus. Men skjebnen ville det slik at det ble en stopp i fremdriften, og så dukket Einar Héden opp! Huset ble reddet og fremsto etterhvert som det praktbygget det er i dag. Hvordan hadde denne byen sett ut uten Einar Héden? Eg tåre ikkje tenka på det ein gang.

Vi hadde et godt besøkt årsmøte.

Årsberetning og regnskap for 2012 og budsjett for 2013 ble enstemmig godkjent. Foreningens økonomi er fortsatt så solid at styret heller ikke for 2014 foreslo økning i kontingenten.

Kirsti Lærdal, Elsa Grimnes, Bente Bærheim og Petter Løhre gikk av som styremedlemmer. På vegne av foreningens medlemmer vil vi takke dem hjertelig for engasjert, kunnskapsrik og stor innsats i årevis. Petter aller lengst, han har vært med i hele 20 år. Kirsti og Bente har vært med i 10 år.

Frederik Hansen, Sveinung Bang-Andersen og Henning Hilde, som tidligere var varamedlemmer, ble valgt til nye styremedlemmer sammen med Karl-Jan Søyland. Og nye varamedlemmer ble Aashild Sæland, Rigmor Haave og Torolf Hellemo. Vi ser fram til et godt og givende samarbeid.

Under valgene ble det for øvrig påpekt at man syntes at kvinneandelen i det samlede styret var for lav. Den utfordringen sender vi gjerne videre til neste års valgkomité.

Programmet for 2013 ligger ute på nettsidene, og vi håper at vi også i år har funnet fram interessante emner og foredragsholdere. Litt preget blir året naturlig nok av stemmerettsjubiléet, med et foredrag om pioneren Elisabeth Fedde og et om kvinners likestilling. Vi vender også blikket vestover med foredragene om Brooklyn - Stavanger og Stavangerfjord. Rogaland jobber

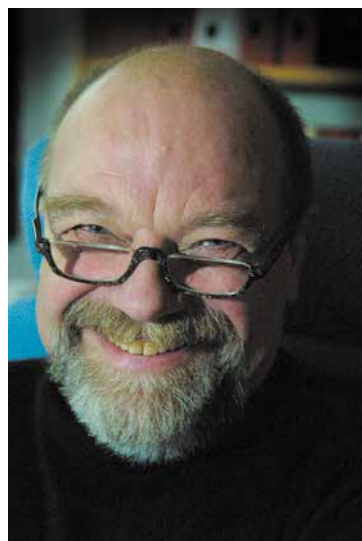

FOTO: ANDERS MINGE

hardt med å innta posisjonen som landets matfylke, vi får gjennom foredraget Matens betydning for Stavanger en historisk vinkling på temaet.

Byvandringene spenner også vidt, fra Domkirken til Natvigs Minde, begge sentrale institusjoner i Stavangers lange historie.

11. juni 2013 er det altså hundre år siden norske kvinner fikk full stemmerett på lik linje med menn. Norge var blant de første landene i verden som innførte allmenn stemmerett for både kvinner og menn. Dette markerer Byhistorisk forening med å vie dette nummeret av *Stavangeren* i sin helhet til jubiléet.

Stavangeren nr.3 planlegges også som temanummer, det kommer vi tilbake til. Men nummer 2 vil være et ordinært nummer, og vi oppfordrer medlemmene til å komme med forslag til artikler, forfattere og emner. Eller enda bedre: skrive selv.

Stavanger i april 2013.

Harald Sig. Pedersen

En hilsen fra komitelederen Tora Aasland

Fylkesmann og leder av fylkeskomitéen for demokratijubiléene i Rogaland

Kjære leser! Jubileumsåret 2013 er godt i gang med mange flotte arrangementer her i Rogaland. Vi feirer at det er 100 år siden norske kvinner fikk stemmerett. En viktig milepæl for demokratiet, for likestillingen og for alles rett til å delta i samfunnet!

18. januar var det Stavangerpremiere på den prisbelønte dokumentarfilmen «Gulabi Gang». Full sal, god stemning, mange kloke spørsmål fra et ungdommelig publikum, og – ikke minst: fint besøk av filmens heltinne Sampat Pal. Hele veien fra Uttar Pradesh i India

hadde hun kommet for å dele sin kampvilje for kvinners rettigheter med oss alle. Filmen viser holdninger og handlinger som vi møter over hele verden, i alle slags samfunn. Den handler om kvinners kamp for rettigheter og forandring. Dette er skremmende aktuelt i India med hendelser og brutale overgrep mot kvinner som har rystet en hel verden – også inderne selv.

Kvinnenes kamp er bygget over den urgamle oppskrift for kvinnefrigjøring: først **bevisstgjøring**, så **organisering** og deretter **handling**. Bevisstgjøringen kommer når man er klar over undertrykkningen, urettferdigheten, og at det ikke er noe som rettfærdiggjør overgrep. For mange er det ingen selvfølge å kunne delta i politikk, stille opp i valg, delta i næringsliv og organisasjoner, eller å bestemme over sin egen kropp. Det trengs bevisstgjøring om dette. Alle små seire kan synes store der og da. Men i kampen for varige endringer i samfunnsstruktur og holdninger, blir disse seirene likevel små, og må stadig vinnes på nytt: igjen og igjen. Derfor er organisering og fellesskap så viktig.

Den rosa gjengen, Gulabi Gang i Uttar Pradesh, gjør det stemmerettsforeninger og kvinnesaksaktivister gjorde i Norge for 100 år siden. Gjennom fellesskap og organisering blir de sterkere og erobrer nye skanser. Organi-

sering har alltid vært et godt, men ikke det eneste virkemiddel. Det er også nødvendig å aktivisere og motivere og gå sammen om handlinger: når vi står sammen, er handlingene sterkere. Grunnlaget for å handle i fellesskap er forankret i moral og verdier. Fundamentet er likeverd, rettferdighet og respekt. Nordahl Grieg sier i diktet «Til ungdommen»: Krig er forakt for liv, fred er å skape. Fordi kvinner gir liv, er de både sterkere i dette og mer sårbare. Men kampen for disse verdiene gir håp. Slik Sampat Pal og hennes medsøstre viser i filmen. Slik norske kvinner viste vei for 100 år siden.

Det er all grunn til å feire at kvinnene fikk sine rettigheter og sin stemmerettighet her i Norge i 1913. Men kampen pågår enda, og er både tidsoverskridende og grenseoverskridende. Derfor er året 2013 viktig for spesielt å synliggjøre dette. Markeringen av hundreårsjubileet vil finne sted gjennom hele året i Rogaland. Ett av mange gode tiltak er temanummeret av «Stavangeren» som du nå holder i hånden. Gratulerer også med dette!

Fra kvinneroller i et mannsdominert samfunn til politisk likestilling

Veien mot stemmerettsreformen i 1913

Hans Eyvind Næss

Årets stemmerettsjubileum markerer at det er 100 år siden alle norske kvinner fikk stemmerett på lik linje med menn. Resultatet kom etter lang tids kamp og var inspirert av internasjonale strømninger. Norge var blant de første land i verden der kvinnene fikk allmenn stemmerett. I noen få land hadde kvinnene oppnådd allmenn stemmerett før 1913, på New Zeeland i 1893, i Australia i 1902 og i Finland i 1906. I 1913 var den politiske likestilling et faktum i Norge. Kvinner kunne stemme og de hadde rett til å inneha de samme posisjoner i de politiske fora i kommunestyre og formannskap, på fylkesting¹ og på Stortinget.

Det er lett å sitte igjen med den enkle forestilling at det er tale om et før og etter 1913. Men kvinnenens historie i nyere historie (etter ca. 1600) er spennende og mer mangfoldig enn som så. Kvinnene var synlige på mange vis også før 1913. Prosessen som ga menn og kvinner stemmerett foregikk trinnvis gjennom hele hundreåret 1814-1913.

Kvinneroller i det gamle samfunnet

Norge var et bondesamfunn til langt ut på 1800-tallet. Byene og ladestedene var få og små. I Stavanger bodde det ca. 1600 under 1 000 mennesker i byen, i 1801 ennå ikke flere enn 2 500 mennesker.² I 1900 var byens folketall 12-doblet til ca. 30 000 innbyggere. Folketallet i 1865 var 16 000.³ Den store veksten i byer og tettsteder skjedde altså i løpet av de siste tiårene av 1800-tallet. Selv om denne urbaniseringen hadde ulik takt i de ulike landsdeler, er mønsteret grovt sett det samme på landsbasis. Befolkningen i Norge økte fra 1801 til 1901 fra 883 487 til 2 240 032, altså 153,5%, mens folketallet i byene økte fra 77 642 til 627 688 og utgjorde da 28% av befolkningen mot i underkant av 9% i 1801.

I Rogaland utgjorde befolkningen i byer og ladesteder 8,3% i 1825 og 58% i 1920. Denne prosessen fra et agrasamfunn mot et urbanisert samfunn preges av sterke endringer i bl.a. næringsliv, samferdsel, sosiale forhold, kulturliv og kjønnsroller.

Så lenge det store flertall av menn og kvinner fant sitt utkomme i bondesamfunnet var dagliglivet preget av den rollefordelingen mellom mennenes og kvinnes arbeid som var innarbeidet gjennom århundrer. Mennenes dagligliv var preget av lange dager på åkeren med dyrking av gamle teiger og oppdyrking av nye. Mange menn var på fiske deler av året. Kvinnes arbeid var konsentrert om hus og hjem, om barn og daglige relasjoner mellom hushold i bygda. Denne rollefordelingen var nødvendig i et overlevelsesperspektiv. Menns og kvinners rettigheter var også fastlagt i det norske lovverket. Selv om kvinner ikke hadde de samme arveretter som menn, var kvinnes retter sikret i lovgivningen. Den sier ikke i seg selv noe om maktforhold mellom kjønnene. Mennene var oftest de som eide jorda, eller hadde ansvaret for bruket og plassen om han var leilending eller husmann. Men kvinnene hadde sine retter ved arv og jorddeling. Av de gårdene i Rogaland som er omtalt i 1706-manntallet (omfatter gårder som lå sjølegds, altså gårder som var underlagt utskrivning av matroser til flåten), fremgår det at 50 kvinner bestyrte bruk i dette året som eiere eller leilendinger. Samme året var det 109 kvinner som hadde ansvaret for husmannsplasser.⁴ De fleste av disse var enker. Inntil de eventuelt giftet seg på nytt, hadde de samme råderett over eiendommen som mannen hadde hatt. Noe sikkert prosentvis anslag for kvinners eier- og brukeransvar for gardene i Rogaland er ikke kjent, men det synes å være tale om ca. 10%.

Byen og landdistriktene var ledet av embetsmenn og bestillingsmenn. Byborgerne hadde privilegier til å drive handel innenlands - og utenlands. Selv om det som regel var menn som både bestyrte embeter og handel, finnes det en rekke synlige kvinner innenfor disse samfunnsgruppene. Også i slike tilfeller er det ofte tale om enker, men de mange eksempler er likevel svært interessante. I 1634-1635 bestyrte Margrethe von der Ljhe Stavanger len (lensherren var den tids fylkesmann) på vegne av kongen, Christian IV, med fulle styringsrettigheter etter sin avdøde mann, Jørgen Brochenhuus.⁵

Det er flere eksempler på kvinneskikkelser som var svært synlig det vi i dag ville kalle det offentlige rom. Sofie Jensdatter (1599-1678), prestefru på Jelsa og gift med sokneprest Markus Pedersen, var til stede på flere bygdeting og lagting enn de fleste menn i sin tid. Hun opptrådte som den rene advokat i de mange saker hun førte på vegne av ektemannen. Han var litt av en kranglefant og var oppe i et stort antall eiendomssaker og personlige tvister. Men Sofie tok hånd om det hele gjennom flere tiår. At det var hun som stod i sentrum når mannens rettssaker ble anket til fornyet behandling for lagmannen i Stavanger, ser vi av at hun nærmest innehadde rollene både som anklager og prosessfullmektig med eksempler som: «Soffie Jensdatter

*Sofie Jensdatter
(1599-1678)
gift med Markus
Pedersen. Maleri i
Jelsa kirke.
Foto: Arkeologisk
museum, Terje
Tveit.*

steffnt(e) Rasmus Hansen (sorenskriveren)» og «Sophie Jelses sagh contra hindes brødre Peder och Hentich Sand» (mannens brødre!!).⁶

I Stavanger by står en rekke kvinner frem som eiere og ledere av rederier og handelshus. Elisabeth Christensdatter Godtzen, drev som enken etter borgermester og kjøpmann Søren Pedersen Godtzen byens største handelshus fra mannen døde i 1665 til sin død i 1684. Hennes datter Elisabeth Sørensdatter, gift med Morten Hansen Seehusen, drev mye av den virksomhet som faren hadde startet og som ektemannen overtok, fra Seehusen døde i 1694 til hun selv døde i 1714.⁷ Senere på 1700-tallet er både Anna Wilhelmina Bredal og Birgitte Nyrup Petersen von Fyhren, gift med Gabriel Kirsebom Kielland, eksempler på kvinner som forvaltet store formuer og hadde ansvar for omfattende næringsvirksomhet. Anna Bredal bestyrte mye av mannens forretninger fra hans død i 1761 til sin død i 1782. Boets aktiva var da 122 656 riksdaler.⁸ På denne tiden var det begynt å bli mote blant byens rikeste familier å bygge lystgårder. Anna Bredal eide Ladegård som var en storslått eiendom.⁹ Birgitte Kielland drev mannens forretninger videre fra han døde i 1780 til sin egen død i 1799. Hennes bo var da fallitt. Men hun satte spor etter seg da hun i 1785 oppførte lystgården Holme-Egenes i tre etasjer, byens største lystgård på den tid.¹⁰

Kvinner satte også spor etter seg i byens sosiale og kulturelle liv. Riktignok er det tale om kvinner som tilhørte den økonomiske eliten. Men i et likestillingsperspektiv er det likevel verdt å notere seg at Det Stavangerske Klubselskab ble stiftet i 1784 av amtmann over Stavanger amt Peder Ulrich

Elisabeth Christensen Trane (1639-1684), gift med Søren Pedersen Godtzen. Fotograf: Anders Hildeng Næss/Museum Stavanger

Friderich Bentzon og hans hustru Juliane Bentzon, født Wedel-Jarlsberg.¹¹ Da klubselskapet ble revitalisert i 1795 deltok de fleste av embetsmennenes og kjøpmennenes hustruer på det møte der klubbens lover og formål ble drøftet. Hele 25 kvinner signerte på dokumentene.¹² Jeg kjenner ikke til noe annet dokument fra denne tiden med så mange kvinneunderskrifter

Det har i de senere år blitt utført omfattende forskning om kvinneroller og kvinners rettigheter og kvinners rettslige handleevne. Kvinne- og kjønns historie («gender history») er blitt en egen disiplin innenfor historiefaget. Hilde Sandvik har påvist at kvinner også fra ordinære familier på bygdene og i byene hadde betydelig rettslig handleevne. Kvinner deltok i langt høyere grad i det økonomiske livet enn lovgivningen formelt ga anledning til. Ikke bare overtok kvinnene ansvaret for gard og næring når mannen døde. Mange deltok også i selvstendig arbeidsvirksomhet mens

Elisabeth Sørensdatter Godtzen (1639-1714), gift med Morten Hansen Seehusen. Foto: Nasjonal-museet for kunst, arkitektur og design.

de var gift og også som ugifte.¹³ I Stavanger spilte ugifte og gifte kvinner en stor rolle i byens tekstilproduksjon på 1700-tallet. Dette var en viktig næringsvei i Stavanger. Kvinnenes inntekt fra dette arbeidet var av særlig stor betydning når mennene var fraværende som utskrevne soldater i krigstid eller som sjømenn på handelsskuter måneder om gangen.¹⁴ I 1711 leser vi om «Johanna Knudsdatter, fattig Enche og nærer sig af Spinderochen for andre», «Efvind Olsen, Enroull(ert) ude i Kongens Tieniste hans hustru Birgitte Larsdatter nærer sig af Spinderochen for sig self» og i 1722 om «Giertrud Salomonsdatter, En fattig Pige nærer sig af Spinderochen».¹⁵

Kvinner kunne i perioder også inneha offentlige ombud. Dette var strengt tatt ikke «lovlig», men praksis var mer pragmatisk enn lovgivningen la til rette for. Brynjulf Gjerdåker har vist flere eksempler fra Nord-Norge på kvinner som var lensmenn.¹⁶ Ida Bull har stått bak flere spesialstudier

av kvinnes rolle i samfunnet og har også skrevet om kvinnes historie fremover mot de prosesser som skapte krav om likestilling og stemmerett.¹⁷

Embetsmanns- og profesjonssamfunnet skapte barrierer for likestilling. Kvinneideal og kvinneaspirasjoner

Trass i de mange roller kvinner i praksis kom til å inneha på 1600-1700-tallet, hadde ikke kvinnene de samme rettigheter som menn. Og det er grunn til å hevde at rettighetsforholdene mellom kjønnene utviklet seg i kvinnes disfavør utover 1800-tallet. En årsak til dette er at utviklingen av profesjonene på 1700-1800-tallet nesten i alle sammenhenger favoriserte menn. Før 1730-årene hadde presteutdannelsen vært den eneste akademiske utdanning i Danmark-Norge. Dette endret seg da det i 1736 ble stilt krav om at sakkførere og dommere skulle ha juridisk utdanning. Det økende krav til universitetsutdanning som et hovedkriterium for personer som skulle inneha embeter og andre ledende stillinger i samfunnet, fikk som umiddelbar følge at det så godt som utelukkende var menn som ble i stand til å fylle slike posisjoner.

I Norge ble denne utviklingen forsterket ved opprettelsen av Kongelige Frederiks Universitet i 1811 (siden 1939 Universitetet i Oslo). Det hadde da fire fakulteter, teologisk, juridisk, medisinsk og filosofisk fakultet. Antallet lærere og studenter steg utover 1800-tallet. Akademikerne bemannet de fleste ledende stillingskategorier i Norge. De ble prester, jurister og medisiner. Og disse mannsdominerte gruppene rekrutterte også lenge politikk og forvaltning. Begrepet «embetsmannstaten» er en valid karakteristikk av hvem som styret Norge på alle plan. Embetsmannsstatens manglende evne til å ta opp i seg en liberal samfunnsenkning i forhold til kvinnerollen kom til syne på en nokså dramatisk måte i arbeidet med å utvikle en ny lovgivning etter 1814 på sivilrettens område. Det ble i 1814 oppnevnt en sivillovkommissjon. Men den arbeidet gjennom flere tiår uten at det ble fremmet et ferdig lovutkast. Mange av spørsmålene gjaldt kvinners rettigheter og økonomiske stilling i ekteskapet. Det ble i løpet av 1800-tallet fremmet flere forslag om lovendringer for å styrke kvinners økonomiske stilling i ekteskapet. Det var særlig kvinner i enkestand som hadde hatt full økonomisk likeverdighet med mannen. Et av forslagene som ikke vant frem, var et forslag om at kvinner skulle kunne ha særreie i ekteskapet. Trass i en økende allmenn forståelse for skjevhetene i mennenes og kvinnes rettigheter tok arbeidet for økonomisk likestilling lang tid. Kvinnene fikk politisk likestilling mange år før de oppnådde økonomisk likestilling i hjemmet. Selv etter gjennomføringen av nye ektefellelov i 1888, forble hovedregelen i lovverket at ekteskapet var et økonomisk felleseie og at «over fellesboet råder manden alene».¹⁸ På dette området ble ingen endring gjennomført før ved ekteskapsloven i 1927. Norge ble her liggende langt etter nabolandene Danmark og Sverige.¹⁹

*Ungdomsportrett
av forfatteren
og kvinnesaks-
forkjemperen
Camilla Collett
(1813-1895)
malt av Görbitz
1839. Foto:
Wikicommons*

Kvinnene ble opplært til å finne sine roller innenfor hjemlige sysler. Ifølge datidens kvinneideal skulle «kvinnenes innsats først og fremst bestå i å føde barn og trygge familiens sosiale posisjon gjennom å skape et respektabelt og velordnet familieliv.²⁰ Selv om mange kvinner hadde sentrale samfunnsposisjoner, gjaldt dette ofte enker. Det allmenne atferdsidealet for kvinner var at de skulle være dydige og dyrke morsrollen og ta vare på hjemmet og familien. Men den mannsdominan-

sen som preget samfunnet utover 1800-tallet fikk en sterk reaksjon. I hele Europa skjøt emansipasjonsbevegelsen fart. Ikke minst veksten i sekulær litteratur bidro til denne utviklingen. 1800-tallet ble romanens århundre. Menn skildret kvinneskjebner. Også kvinner tok pennen fatt. Romanen ble «et kvinnespeil». Kvinnelige forfattere i England satte kvinneskjebner i fokus. Jane Austens og søstrene Brontés romaner ble lest og skapte debatt.²¹ Litteraturen og den skarpe debatten som fulgte av bøker som John Stuart Mills «The Subjection of Women» i 1869, satte ekstra fart i «rødstrømpebevegelsen», kvinnestemmerettsbevegelsen i England.²² I Frankrike ble det stiftet kvinnekampforeninger som «Les Vésuviennes» og «La voix des femmes».²³ Kvinnekampen for stemmerett forplantet seg til mange andre land, også til Norge. Allerede i 1871 utgav Mathilde Schjøtt boken «Venindernes Samtale om Kvindernes Underkuelse».²⁴

Kvinnelige forfattere i Norge satte lys på kvinnenes liv og skjebner. Camilla Colletts roman «Amtmandens døtre» (1855) fikk stor betydning i Norge. Den var en bok som «indvarslede en ny Tid i Literaturen, en ny Tid i norske Samfundstilstande».²⁵ En av kvinneaktivistene i Kristiania var Conradine Dunker som både startet en pikeskole og bidro med artikler i et eget kvinnetidsskrift, «Nylænde», som ble utgitt fra 1887.²⁶ Samme år utkom «Hellemyrsfolket» av Amalie Skram. Skram var en av flere kvinner i et miljø av skribenter og skuespillere i Bergen som i realistiske skildringer satte lyset på fattigdomsproblemer og sosial nød. Også i hennes bøker står kvinnenes kår sentralt.²⁷

I Christiania var kvinner som Camilla Collett, Aasta Hansteen og Vilhelmine Ullmann aktive bidragsytere med artikler om kvinnerettigheter i

«Nylænde».²⁸ Det var blant disse kvinnene i Christiania at initiativene til foreninger for kvinnesaken vokste frem.

Kvinnenes yrkesroller på 1800-tallet; posisjonering for politisk innflytelse og kamp for likestilling

Kvinnene hadde lenge spilt en rolle hovedsakelig basert på den funksjons- og rollefordeling som gjennom generasjoner hersket på bygdene og i kjøpstedene. Den sterke urbaniseringen og de økte krav til spesialisering på flere samfunnsområder førte til en endring av dette bildet. Utviklingen av helseinstitusjoner skapte kvinnearbeidsplasser. Krav om tilsetting av jordmødre

i norske lokalsamfunn gjaldt et spesifikt kvinneyrke. Men trass i at staten allerede i 1810 ba om at det ble ansatt utdannede jordmødre i norske lokalsamfunn, var det først omkring 1900 at jordmødre var akseptert i alle norske kommuner. I skolen ble lærerinner etter hvert en stor arbeidstakergruppe. Den fremste forkjemperen for en særlig sykepleierutdannelse var Cathinka Guldberg som startet med åpningen av Diakonisseanstalten i Oslo i 1868. Kvinnene kom til å spille en fremtredende rolle for utviklingen av norsk helsevesen gjennom deltakelse i omfattende humanitær foreningsvirksomhet. Organiseringen av Norsk Sanitetsforening er et av flere eksempler på dette. Foreningen ble stiftet i 1895. Allerede året etter ble Stavanger Sanitetsforening stiftet. I den første fasen var innsatsen rettet mot tuberkulosearbeidet. Men behovet for bedre helsetjenester var så stort at sanitetsforeningene etablerte egne sykehus og klinikker. Sanitetsklinikken i Stavanger fikk egen fødeavdeling som ble en viktig helseinstitusjon i Stavanger.

Kvinner var lenge utelukket fra høyere utdanning. Men det ble startet en rekke skoler i privat regi som var forbeholdt kvinner. I Stavanger kjenner vi fra de første tiårene av 1800-tallet til både frøken Pihls, frk. Winsnes' og frk. Arenholdts pikeskole. Mer omfattende tilbud ga frøknene Wieses pikeskole. Den ble startet i 1856 med fire klasser og 50 elever.²⁹ Frk. Ring-Platous pikeskole startet sin virksomhet i 1860 med 60 elever fordelt på fem to-årige klasser.³⁰

*Aasta Hansteen.
Foto: Wikicommons*

Den spede begynnelse til offentlige skoletilbud for kvinner finner vi bl.a. i Stavanger amtskommunes tilbud til praktisk relatert arbeid, som håndarbeidsklasser og også tilbud om meieriutdanning («meiersker»). Men felles skoletilbud til begge kjønn ble lenge motarbeidet av politikere som fryktet for følgene av å ha jenter og gutter i samme klasser. Så sent som i 1894 hevdet ordførere på amtstinget som argumenterte mot fellesundervisning at «Jenter og gutter skal ikke utvikle seg i samme retning».³¹

I 1882 ble examen artium åpnet for kvinner. I 1890 kunne kvinner søke opptak på lærerskolene («seminariene»). Cecilie Thorsen var den første kvinnelige artianer i 1882 og den første universitetsstuderende kvinne i Norge. Først i 1912 ble en kvinne utnevnt til professor. Da ble Kristine Bonnevie professor i biologi i Christiania (Oslo). Kvinneandelen blant studentene forble lav og kjønnsrollemønsteret endret seg langsomt.

De første kvinnelige artianere i Stavanger var Mathilde Eckhoff (1871-1961), Marie Fredrikke Holst (1872-1932) og Ellen Lous Lange (1873-1932) som tok artium i 1894.³²

I kjølvannet av industrialiseringen av Norge og som følge av moderniseringer innenfor kommunikasjon og samferdsel, kom kvinner til å overta stadig flere arbeidsoppgaver som telefonistinner og telegrafistinner. Det var et sterkt innslag av kvinnelige arbeidere i hermetikkindustrien, konfeksjonsindustrien, sjokolade- og tobakksindustrien. I handelslivet ble «butikkdamerne» en voksende yrkesgruppe. Dette er eksempler på arbeidsområder innenfor næringsliv og samferdsel som kvinnene kom til å dominere mens

de lenge forble lite synlige innenfor akademiske yrker, innenfor forvaltningen og i det politiske liv.

Svært viktig for kvinners frigjøring fra tradisjonelle rollemønstre var aktiv deltakelse i kristne organisasjoner, misjonsforeninger og humanitære organisasjoner. Siden 1741 hadde det vært forbudt å avholde «gudelige» forsamlinger i Norge. Loven ble opphevet i 1842. Friheten for enhver interessegruppe til å avholde møter ble av avgjørende betydning for

*Kristine Bonnevie.
Foto: Wikicommons*

den omfattende «societets» – forenings- aktivitet som da tok til. Forsamlingsfriheten var også viktig for det organiserte politiske arbeid som begynte på denne tiden.

I løpet av få år ble det dannet flere hundre små og større foreninger og organisasjoner i Norge der kvinnene var i flertall. Deltakelsen i organisasjonslivet var viktig for bevisstgjøringen av kvinner i prosessen som gikk forut for den politiske kvinnebevegelsen.

De mange samfunnsendringer som fant sted i løpet av 1800-tallet, førte til en langsam endring av kvinners oppfatning av seg selv og en økende tro på evnen til å stå på egne ben, trangen til å skaffe seg utdanning og til å ta del i arbeidsliv og politikk.

Stemmerett og valgdeltakelse. Utviklingen i stemmeretten for menn 1814-1898

I 1814 vant Norge politisk selvstendighet. Landet ble fritt i forhold til Danmark og skulle styres som et konstitusjonelt monarki. Lovgivningsmakten ble tillagt et parlament, Stortinget. Landet vårt ble et demokrati, kanskje det mest moderne folkestyre i verden på den tid.

At folket fikk velge sin lovgivende forsamling i frie valg var av stor betydning, men det var betydelige begrensinger knyttet til stemmeretten. Valgene var dessuten indirekte. De som stemte, stemte på valgmenn innenfor en stemmekrets. Valgmennene valgte stortingsrepresentantene. Det var altså tale om indirekte valg, et system som USA har beholdt. De indirekte valgene ble beholdt i Norge helt frem til 1905. Ved de neste valgene var det direkte valg i enmannskretser. Siden 1919 har det vært forholdstallsvalg i Norge, d.v.s. at partiene blir representert i forhold til antall avgitte stemmer.

Det var et svært begrenset antall personer som fikk stemmerett i 1814. Stemmeretten var begrenset til embetsmenn, byborgere som hadde en eiendom med en viss minsteverdi og bønder som eide eller brukte matrikulert jord. Bare menn hadde stemmerett. Personer som hadde stemmerett måtte være fylt 25 år. Ved det første stortingsvalg i 1815 hadde 65 av 1000 innbyggere stemmerett (6,5 % av befolkningen). I 1837 ble det innført kommunalt selvstyre i Norge.

Stemmerettsreglene var tilnærmet de samme som ved stortingsvalg. I praksis var det langt færre enn de stemmeberettigede som deltok i valgene. De stemmeberettigede måtte nemlig kvalifisere seg for å få lov til å stemme. Som regel var det prestene som administrerte valgene. De stemmeberettigede måtte møte opp på bestemte tidspunkter for å la seg skrive inn i valgmannstallet og avlegge ed til konstitusjonen. Dette var tungvint og virket nødvendigvis prohibitivt på valginteressen. Ved stortingsvalg var det så sent som i tidsrommet 1859-1879 bare 25-30% av de stemmeberettigede som avla stemme. Ved kommunevalg var ikke forholdene bedre. I mange tilfeller var det færre personer som avgav stemme enn det antallet kommunestyre-

presentanter som var på valg.³³ Ved kommunevalget i Sola i 1869 møtte det frem 16 stemmeberettigede for å velge de 12 medlemmene av kommunestyret som var på valg.³⁴

Selv om det var en relativt liten del av befolkningen som deltok i det politiske arbeidet, var det disse mennene som satt med den politiske makten. Det var mange spenninger i synet på samfunnsstyring mellom bønder og embetsmenn. Det viste seg allerede fra 1830-årene i saker som ble behandlet på Stortinget og bøndene hadde majoriteten av storsingsrepresentantene. Enda klarere viste disse spenningene seg på amtstingene, der bøndene i mange amt hadde utgjorde det store flertall av de valgte representantene. Bøndene stod selv bak de første initiativene til det vi kan kalle politiske partigrupperinger i Norge. Ole Gabriel Ueland fra Heskestad og Søren Jaabæk fra Lister var bondehøvdinger. En hovedsak i deres politiske program var sparsommelighet i offentlig forvaltning. De ønsket lavest mulige skatter og var imot privilegier for bl.a. embetsmennene. Jabæk stiftet «Selskabet Bondevennene». Det fikk stor oppslutning, ikke bare på Sør-Vestlandet, men over hele landet. Etter opphevelsen av konventikkelplakaten i 1842 ble det stor interesse for å delta i foreningsarbeid, også politisk arbeid. Etter hvert fanget de politiske sakene større allmenn interesse. Strukturendringene i Norge innenfor samferdsel og økonomi, urbaniseringen, finansiering av sykehus og skoler, forholdet til Sverige innenfor den unionsløsningen som ble valgt i november 1814, var blant de spørsmål som opptok stadig flere mennesker. Igangsettingen av stadig flere – og billige – aviser bidro til informasjonsspredning og til debatt. En politisk hovedkonflikt var synet til sparepolitikkerne i lokalsamfunnet som sa nei til å bruke penger bl.a. på jordmødre, skoledirektører og teoretisk utdannede lærere. Disse stod i motsetning til stortingspolitikere som ville investere store summer i å bygge ut helse- og skoleinstitusjoner og nye samferdselsløsninger med rutebåter og jernbane. I tillegg kom motsetninger mellom politikere som ville øke Norges suverenitet i unionen og de som ville være lojale mot novembergrunnloven fra 1814.

Debattene om et økende antall spørsmål førte til debatt om folkestyrets rekkevidde. Med stor tyngde ble stemmerettskravet hevdet av thranitterne, medlemmene av Maracus Thrane-bevegelsen, allerede i 1850-årene. Kravene tiltok i styrke i 1860-årene. Det ble krevd utvidet stemmerett for menn. Dette skulle bli en lang kamp. Den politiske debatten var hard og ilter. Gemyttene var ofte svært opprørt. Det gav seg mange utslag. I forbindelse med en debatt på amtstinget i Stavanger i 1881 om budsjettering av utgifter til et økende antall sinnssyke, hevdet distriktslegene i amtet – som hadde levert en kommentar til saken – at årsaken til økningen i antall sinnssyke kunne tenkes å være «den meget sterke religiøse vækkelse blandt befolkningen (...) og at de heller ikke ansaa de politiske opviglerier frie for at virke i denne retning».³⁵

Den første utvidelse av stemmeretten fant sted i 1884. Da ble kravene til verdien av menns eiendom redusert. Antall stemmeberettigede menn ble da doblet. Men andelen avgitte stemmer forble lav.

De mange politiske debatter førte til dannelsen av de første nasjonale politiske partier, Venstre og Høyre i 1883-1884, og av Det norske arbeiderparti i 1887. Og Venstre vedtok i 1891 å programfeste allmenn stemmerett for menn. Da Venstre senere fikk grunnlovsflertall på Stortinget, vedtok Stortinget å innføre allmenn stemmerett for menn over 25 år med virkning fra 1898.

Stemmerett for kvinner.

En prosess i fire trinn 1901, 1907, 1910, 1913³⁶

I 1880-1890-årene hadde kvinner begynt å ta aktivt del i den politiske debatten. Kvinners situasjon i yrkeslivet og i hjemmet ble satt under debatt i litteraturen både av Kielland, Bjørnsom, Ibsen og Lie. Forholdene for litterære figurer som Hedda og Nora og mange andre skikkelser representerte politiske budskap. Om kvinnes organisatoriske initiativ ikke umiddelbart førte til stemmerett i valg, så var den på mange måter like sterk som mennenes. Nesten over natten så nye organisasjoner ledet av markante kvinneskikkelser dagens lys. Norsk Kvinnesaksforening ble stiftet i 1884, i 1885 Kvinnestemmerettsforeningen og noen år senere, i 1898, Landskvinnestemmerettsforeningen og Norske kvinners nasjonalråd i 1904. De første av disse foreningene ble etablert nokså umiddelbart etter at mennene fikk utvidet stemmerett i 1884. Gina Vinje holdt et foredrag om krav om stemmerett for kvinner på lik linje med menn i 1885. To av de mest fremtredende kvinnene i stemmerettsforeningene var Gina Krogh og Fredrikke Marie Quam. Gina Krogh (1847-1916) var prestedatter og bodde en del av sitt liv på Karmøy før hun flyttet til Kristiania. Gina Krogh var også redaktør av kvinnetidsskriftet «Nylænde» fra 1887. Fredrikke Marie Quam (1843-1938) fra Steinkjer arbeidet sammen med Gina Krogh, men var i tillegg en av stifterne av Norske kvinners Sanitetsforening i 1896. Andre svært sentrale kvinner bak kvinnesaksforeningen i 1880-årene og fremover var Anna Stang, Ragna Nielsen og Anna Bugge.³⁷

Kvinnenes levevilkår og vanskeligheter i arbeidslivet førte til dannelsen av en serie av foreninger blant kvinnelige arbeidstakere. Kvinnenes stemmerettskrav ble sterkere og sterkere. I 1899 deltok 4 000 kvinner i et stemmerettstog på 17. mai i Christiania. Forslaget om lik stemmerett for kvinner og menn ble fremmet i 1890 og de følgende årene. Kvinnenes krav fikk flere og flere tilhengere, men da Stortinget vedtok allmenn stemmerett for menn i 1896 ble forslaget om lik stemmerett for kvinner avvist med stort flertall.

Stortingsdebatten om endring av formannskapslovene i 1901 ble meget spennende. Her forelå forslag om at allmenn stemmerett for menn måtte

*Gina Krog i
1911. Foto: Oslo
Museum, ukjent
fotograf CC*

lovfestes. Under stortingsbehandling ble det fremsatt forslag om allmenn stemmerett for kvinner ved kommunevalg. Debatten var preget av motsetninger og kvasse replikkordskifter. Forslaget om kvinnestemmeretten ble støttet av Venstre, men ble sterkt imøtegått av mange talere som mente Venstre snudde kappen etter vinden. Det ble derfor også fremsatt en rekke forslag for å begrense stemmeretten for kvinner på grunnlag av inntektskriterier slik det frem til 1898 var blitt gjort for menn. Det ble også reist spørsmål om stemmeretten skulle omfatte gifte kvinner, gifte kvinner med

særeie, ugifte kvinner eller tjenestepiker eller alle sammen.³⁸ Flere talere stemte mot alminnelig stemmerett for kvinner fordi de mente at tallet på stemmeberettigede ville øke så plutselig og kraftig at det var vanskelig å gjennomføre endringen i praksis over natten. Forslaget om allmenn stemmerett for kvinner ved kommunevalg falt med 19 for og 66 stemmer mot. Representantene fra Rogaland stemte mot kvinnelig stemmerett.³⁹ Et alternativt forslag i samme retning ble også nedstemt. Men ved avstemningen om stemmerett med begrensninger fikk forslaget om stemmerett for kvinner som betalte skatt av minst 300 kroner på landet eller 400 kroner i byene flertall med 68 mot 17 stemmer.⁴⁰ Denne historiske voteringen førte til sterke bifallsytringer fra Stortingets galleri. Presidenten avbrøt forhandlingene med ordene: «Jeg tillader ikke nogen støi. Galleriet vil blive rømmet».

Jeg mener det er rett å fremheve stemmeretten i 1901. Den ble ikke feiret for 12 år siden. Det er bemerkelsesverdig hvor hurtig myndighetene gjennomførte stemmerettsreformen. Partiene tok rask konsekvensen av vedtaket. Kvinner ble i løpet av noen uker ført opp på mange partilister. Og det var ikke rent få kvinner som ble valgt inn i norske kommunestyre for perioden 1902-1904.⁴¹

Kvinner inntar politikken

I Stavanger ble det i 1901 valgt seks kvinner som representanter og suppleanter fra alle partier. Temaet er grundig behandlet i Bodil Wold Johnsens

artikkel «Kvinnelig stemmerett og de første kvinnene i Stavanger bystyre 1901» i dette nummeret av Stavangern.

Også i de andre byene ble det valgt kvinner inn i kommunestyrene ved valget i 1901. I Kristiania ble seks kvinner valgt inn, to fra Høyre, to for Arbeiderpartiet og to for Kvindestemmeretsforeningen som stilte liste ved valget.⁴² Rundt om i landet hadde «bypartiene» ikke etablert noen politisk plattform. Kvinnene her trengte lengre tid enn i byene for å få anledning til å ta del i det politiske liv. Bygdene var i så måte konservative. Ser vi på partilandskapet på bygdene i årene etter 1901, er det preget av særinteresser og mannsgropper. I de fleste landkommunene ble det lenge stilt upolitiske lister og bygdelister. Mange steder var dette den eneste listen ved kommunevalget. Særinteressene ytret seg enten som «yrkeslister» som «Gaardbrugerpartiet», «Yngre gaardbrugerers liste» eller Fabrikarbeidernes liste» eller som snevre bygdeinteresser innenfor kommunen som «Vestre og Østre Skjolds liste» i Skjold og «Ytrebygdens liste» i Sauda.⁴³

Trass i at kvinnene fikk få politiske plattformer i Rogaland i de første tiårene etter 1900, viste de en nærmest revolusjonerende politisk interesse. I 1901 utgjorde kvinnenes stemmer 33% av stemmeandelen i Rogaland. Høyest var den i Stavanger og Haugesund med hele 43% av stemmeandelen. På landsbasis var kvinnenes stemmeandel 20,9%. Dette nokså oppsiktsvekkende tallet kan skyldes den sterke foreningsveksten i Rogaland helt siden 1840-årene. Kvinner deltok trolig i fellesaktiviteter i lokalsamfunnet på en sterkere måte enn mange andre steder i landet.

I 1907 ble kvinneretten ved kommunevalg utvidet til også å gjelde stortingsvalg. I 1910 fikk kvinnene allmenn stemmerett ved kommunevalg og så i 1913 ble stemmeretten allmenn for både kvinner og menn

Kvinnenes kamp for likestilling i samfunnet vant trinnvis frem i årene

Aagot Poppe Jensen og Constance Lothe. Fotograf: Karmsund Folke-museum

Frida Hansen.
Foto: Wikicommons.

1901-1913. Kvinner kunne velge og kunne bli valgt på lik linje med menn. I Rogaland deltok mange både i denne kampen og i det videre arbeid for likestilling i samfunnet bl.a. for lik utdanning og lik lønn. Blant mange fremtredende kvinner i Stavanger spilte Othilie Tonning i Frelsesarmeen en sentral rolle. I 1890 stod hun på barrikadene sammen med Arbeiderpartiets forkjempere med krav om «Stemmeret for Kvinder».⁴⁴ Også Anna Gjøstein fra Arbeiderpartiet og Marie Idsø fra Høyre må nevnes. I

Stavanger ble «Hermetikkarbeiderskernes forening» dannet i 1901 og Stavanger Kvindelige Arbeiderforening» samme år. Anna Gjøstein ble arbeiderforeningens første formann.⁴⁵

«De conservative, moderate og liberale Kvinders Forening» i Stavanger ble stiftet i 1914.⁴⁶ De eldre partilovene åpnet ikke adgang for kvinner. Men kvinnene hadde lenge fremmet arbeidet med å få i gang sosiale, religiøse og faglige foreninger. I 1892 ble både «Mænd og Kvinde» ønsket velkommen som medlemmer i Stavanger Venstrelags ungdomsforening og Stavanger Frisindede Forening. Men etter stemmerettsreformene i 1900 endret dette seg. Høyres formann Hans L. Falck ba kvinnesaksforeningen ta et initiativ. Foreningen tilskrev Høyre og foreslo at de skulle fremkomme med forslag på 25 navngitte kvinner som kunne delta i valgkomiteene og som var «skikkede for vervet som Medlemmer av Kommunestyret. Flere kvinner fra det konservative parti ble valgt inn i bystyret.⁴⁷ De kvinnelige aktivistene gikk inn i et miljø i byen som også omfattet kvinnesaksforeningen, sanitetsforeningen, kvinnerådet og kvinnestemmerettsforeningen.

Mange kvinner rundt om i Rogalandskommunene gjorde en stor innsats i samfunnslivet både før og etter kvinner fikk stemmerett. Her nevnes bare et lite utvalg av eksempler. To av de første sentrale kvinnene i politikk og samfunnsliv i Haugesund var Constance Lothe og Aagot Poppe Jensen. Constance Lothe deltok allerede i 1896 på møte om stemmerett for kvinner ved kommunevalg. Hun ble innvalgt i bystyret i 1910 sammen med to andre kvinner Berta Sund og Anna Nilsen. Hun var med å stifte en kvinneforening for stemmerettsarbeid i 1898. Hennes mange verv og initiativ spente fra etablering av melkekiosk for trengende til styremedlemskap i Haugesund bibliotek, Haugesund Kunstforening og Haugesund

Byselskap. Aagot Poppe Jensen var en drivkraft bak en ny og større kvinneforening i 1909.⁴⁸

På Rennesøy gjorde Elisabeth Edland (1869-1901) en stor innsats for avholdssaken.

Fredrikke Nielsen (1837-1912) var fra Bratthammer i Avalsnes. Hun gjorde karriere som skuespiller og opptrådte både i Bergen, Trondheim og Kristiania. Etter 1880 arbeidet hun som vekkelsespredikant for metodistene både i Norge og USA. Det spilte utvilsomt stor rolle for en økende allmenn forståelse av at kvinnenes likestillingskamp var rettferdig at fremtredende

*Gustava Kielland.
Kilde: Misjons-
arkivet, Misjons-
høgskolen*

kvinner på mange samfunnsområder var nektet stemmerett. Det gjaldt ikke minst anerkjente kunstnere og kunsthåndverkere. Et viktig eksempel er veversken Frida Hansen (1855-1931) i Stavanger som høstet internasjonal anerkjennelse.

En helt sentral rolle blant kvinneskikkelsene i Rogaland fikk prestekonen Gustava Kielland (1800-1889) på Finnøy. Hun var en pioner innenfor misjonsbevegelsen.⁴⁹ Hun er kalt «kvinneforeningane si mor» fordi hun stiftet landets første kvinneforening i Lyngdal i 1844.⁵⁰ Hun er fremdeles kjent i de tusen hjem som forfatter av julesangen «O, jul med din glede». I Hjelmeland var Helga Vormeland (f. 1812) en av lederne i haugianerbevegelsen til tross for at hun var kvinne.⁵¹ Emma Nielsen Øgreid er kjent som evangelist og en forkjemper for sosialt arbeid blant vanskeligstilte i Stavanger. Hun stiftet også Strømvig spebarnshjem i 1913. Hennes hjem i Kongst. 43 er nå døpt «Tante Emmas hus».

Selv om kvinnene deltok i politiske organer lokalt fra 1901 og nasjonalt fra 1910/1913 tok det lang tid før de posisjonerte seg i fremtredende stillinger i politikk og forvaltning. Det samme gjaldt innenfor arbeidslivet og i utdanningssektoren. Den første kvinnelige ordføreren i Norge var Aasa Helgesen. Hun var ordfører på Utsira 1926-1928. Karen Platou ble i 1922 den første kvinnelige stortingsrepresentant. Kirsten Hansteen ble i 1945 den første kvinnelige statsråd (konsultativ) mens Aaslaug Aasland var i 1948 den første kvinnelige statsråd med eget departement (Sosialdepartementet), Ingrid Bjerkås ble i 1961 den første kvinnelige prest, Lilly Bølviken i 1974 den første kvinnelige høyesterettsdommer, Ebba Lodden

den første kvinnelige fylkesmann i 1974, Eva Kolstad i 1978 det første kvinnelige likestillingsombud og Gro Harlem Brundtland i 1981 den første kvinnelige statsminister.

Grunnloven av 1814 og stemmerettsreformen i 1913: pilarer for fremtidens demokrati

Det gikk mange generasjoner fra folkestyret ble etablert i 1814 med en begrenset stemmerett for et utvalg av menn til ordet faktisk kom til å bety folkestyre der alle voksne menn og kvinner i Norge hadde like rettigheter. Det gikk enda mye lenger tid før kvinner fikk likeverdighet med menn i utdannings- og yrkesliv. Mange vil si at denne prosessen ennå ikke er avsluttet. I samfunnet i dag er kravene til likerett fremdeles aktuelle. I det multikulturelle norske samfunn som har utviklet seg i løpet av få tiår er ikke personlig frihet og ansvar begreper som er like selvfølgelige for nye nordmenn. Demokratijubileene skaper en foranledning til å føre den kampen som denne artikkelen forteller om videre, slik at alle nordmenn kan oppleve våre demokratiske rettigheter som viktige og selvfølgelige for seg selv.

Noter

- 1 Amtsting før 1918
- 2 Hans Eyvind Næss, Samlinger til Stavanger bys historie, bd. IV, Stavanger 1971; s. 10.
- 3 Hans Eyvind Næss, Befolkningsseksplosjonen, i Stavanger på 1800-tallet, Stavanger 1975, s. 51.
- 4 Hans Eyvind Næss, Jakten på det gamle rogalandssamfunnet, i Ætt og Heim 1991, s. 7, jfr. Ståle Dyrviks artikler Gard og gardsbruk og Einskildmennesket og befolkninga i Fra Vistehola til Ekofisk, bd. 1, Stavanger 1975, s. 208-235.
- 5 Hans Eyvind Næss, Tingbøker for Ryfylke bd. VI 1634-1635, s. 51.
- 6 En dansk kvinne som prosessfullmektig på norske ting -.Sofie Jensdatter 1599-1678. Kvinnene i kildene i det etterreformatoriske samfunn, i Rätten - festskrift til professor Bengt Ankarloo, Lund 2000, s. 311-344, særlig s. 350f.
- 7 Se om disse kvinnene i Hans Eyvind Næss, Elisabeth Mikkelsdatter og Elisabeth Sørensdatter. To kvinnelige bedriftsledere i Stavanger anno 1700. Den andre av disse er rederenken Elisabeth Mikkelsdatter som bodde på Nedstrand.
- 8 Stavanger Borgerbok 1935, s. 104.
- 9 Hans Eyvind Næss, Bispeladegård, i Stavangeren 1/2011, s. 38ff.
- 10 Byggeåret er dokumentert ved siste innførsel i Branntaktsprotokollen for Stavanger 1780-1790, Statsarkivet i Stavanger.
- 11 Trygve Wyller, Det Stavangerske Klubselskab og Stavanger by i 150 år, Stavanger 1934, s. 18.
- 12 S.st., s. 41.
- 13 Hilde Sandvik, «Umyndige» kvinner i handel og håndverk. Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet, Oslo 1992.
- 14 Se Else Braut, Kvinnearbeid i Stavanger ca. 1700-1775, Oslo 1994.
- 15 Samlinger til Stavangers historie IV v/Hans Eyvind Næss og Erik S. Gundersen, Stavanger 1971, s. 320 og 353. Det er flere hundre eksempler på slike spinnekoner i Stavanger bare i perioden 1711-1736.

- 16 Brynulf Gjerdåker, Statstjenestemann og «Almuens Formand». Lensmannsombod og lensmenn i det nordafjelske Noreg ca. 1660-1870, særlig kapitlene «Lensmannndynasti», s. 99ff og «Kvinner i dynastiutviklingsprosesser», s. 113ff.
- 17 Se bl.a. Ida Bull, «Professions, Absolutism and the Role of Widows», i *Scandinavian Journal of History* 204, s. 193-208.
- 18 Hilde Sandvik, «Kvinna si posisjon i det gamle bondesamfunnet», artikkel i *Bondemotstand og sjølvkjensle på Sørvestlandet*, Seminarrapport Utstein kloster 2002 v/ Haugaland Akademi, s.20f.
- 19 Se en lengre fremstilling om kvinnes økonomiske rettigheter i Hilde Sandviks artikkel «Frihet og likhet også for kvinner?» i Hilde Sandvik (red.), *Demokratisk teori og historisk prosess, Forutsetning for folkestyre*, Oslo 2010, s. 243-277.
- 20 Ida Bull, «Å hjelpe andre – og seg selv», i *Cappelens kvinnehistorie* bd. 2, Oslo 1992, s. 337.
- 21 Se Elisabeth Aasen, *Driftige kvinner*, Oslo 2009, s.204-211.
- 22 S.st., s. 247.
- 23 Ida Bull, avsnittet «Å hjelpe andre – og seg selv», i *Cappelens kvinnehistorie*, Oslo 1992, s. 346.
- 24 Aasen 2009,, s. 250.
- 25 S.st., s. 244.
- 26 S.st., s. 232-242.
- 27 Elisabeth Aasen, «Bergenske kvinner fra Sankta Sunniva til Karine korgekone,» Pax forlag 2006, bl.a. s. 195-214.
- 28 Aasen 2009,, s. 254.
- 29 Stavanger 1814-1914, s. 180.
- 30 S.st., s.181.
- 31 Stavanger Aftenblad 4.7. 1894.
- 32 Reidar Frafjord, «Byens første kvinnelige artianere Eckhoff, Holst og Lange» , i *Stavangeren* 1/2002, s. 9-12.
- 33 Sverre Steen, *Det lokale selvstyret i Norge*, Oslo 1968, s. 24, 180.
- 34 Svein Ivar Langhelle, *Soga om Sola og Madla II*, 1983, s. 171. NB. Det var bare halvparten som var på valg ved hvert valg.
- 35 Ola Aurenes, *Rogaland Fylke gjennom 100 år*, Stavanger 1937, s. 146f.
- 36 En fyldig og lett tilgjengelig artikkel finnes på nettet lagt ut av Statistisk sentralbyrå i 1910 med tittelen: «Stemmeberettigede ere de norske Borgere» – Historisk utvikling i stemmerett, valgdeltakelse og valgte 1814-2009.
- 37 Elisabeth Aasen, *Driftige damer*, Oslo 2009, s. 252ff.
- 38 *Stortingsforhandlingene* bd. 8 for 1900/1901, s. 305-479.
- 39 S.st., s. 433.
- 40 S.st., s. 434. Det var her to voteringene som gjaldt pengebeløpene på 300 og/eller 400 kroner.
- 41 Det var treårige valgperioder.
- 42 Øystein Eike, «Da kvinnene fikk delta i kommunepolitikken». Nettartikkel utlagt av Byarkivet i Oslo.
- 43 Opplysningene er hentet fra Hans Eyvind Næss, *Rogaland fylkeskommunes historie*, bd. 1, kap 6 «Stemmeretten utvides. Politiske partier stiftes». Boken utkommer høsten 2013.
- 44 Kristian Sunde, *Vår sak er rettferdig*, Stavanger 1981, s. 185.
- 45 Kristian Sunde, *Vår sak er rettferdig*, Stavanger 1981, s. 182f.
- 46 Opplysningene i dette avsnittet er hentet fra Bodil Wold Johnsen, «Høyrestyring under økonomisk krise 1918-1945», i *Partiet og politikken. Stavanger Høyre 1883-1983*, s.131f.

- 47 Hans Eyvind Næss, «Antiradikalisme og sparsommelighet 1883-1918», i Partiet og politikken. Stavanger Høyre 1883-1983, s.56f.
- 48 Opplysninger om kvinner i Haugesund finnes i boken Reidar Østensjø, Haugesund historie bd. II i avsnittene s. 276-360.
- 49 Lisabet Risa, «Mot det åpne samfunnet,» I Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene, Stavanger 1987, s. 418.
- 50 Kort etter at konventikkelplakaten ble opphevet.
- 51 Trygve Brandal, Hjelmeland bygdesøge bd. II, Stavanger 1994, s. 128.
Lisabet Risa, op cit., s. 427.

Kvinnelig stemmerett og de første kvinnene i Stavanger bystyre 1901

Bodil Wold Johnsen

Denne artikkelen starter med kampen for stemmeretten med hovedvekt på det lokale engasjementet. Kvinnebevegelsen som vokste fram i Kristiania i 1880-årene, og behandlingen i Stortinget av spørsmålet om kvinnelig stemmerett har betydning for det som skjedde lokalt. I Stavanger kom kvinnesaken og stemmerettskravet klart til uttrykk i stemmerettstoget 17. mai 1890. For første gang i Stavanger talte en kvinne offentlig for kvinners stemmerett. I 1893 ble Stavanger Kvinnesaksforening stiftet. Senere kom Sanitetsforeningen, Kvinnerådet og Kvinnestemmerettsforeningen med i det kvinnepolitiske miljøet i Stavanger. Den første seieren for kvinnelig stemmerett kom i 1901.

Artikkelen tar for seg nominasjonsprosessen i de ulike partiene i Stavanger foran kommunevalget. Den reiser flere spørsmål: Hva vet vi om partienes holdninger til kvinne deltakelse ved valget? Hvem var disse kvinnene – hvilke sosiale lag tilhørte de, hadde de spesielle kamp-saker og ble dette starten på en langvarig politisk karriere?

Kampen for stemmeretten

Kvinnelig stemmerett var nærmest utenkelig da Grunnloven ble forfattet. Grunnloven av 1814 gav stemmerett til embetsmenn, byborgerskap og bønder. Da nordmenn for første gang skulle velge Storting, i 1815, hadde 65 av 1000 innbyggere stemmerett. De var alle menn. Fra 1884 ble stemmerettsparagrafen i Grunnloven endret slik at alle menn som betalte en viss minstesatt, fikk stemmerett.¹ Stemmerett som er avhengig av skattbar inntekt eller formue, kalles censusbegrenset.

Kampen for stemmeretten var den viktigste enkeltsaken til kvinnebevegelsen som vokste fram i 1880-årene. I 1884 ble Norsk Kvinnesaksforening stiftet. Dette var det første uttrykk for interesseorganisering blant kvinner i Norge som tok sikte på å endre kvinnens samfunnsmessige stilling. Fra før hadde kvinner deltatt i organisert virksomhet med religiøs og sosial målsetting. Kvinnesaksforeningen ble utgangspunkt for dannelsen av flere kvinneorganisasjoner, der særlig Kvinnestemmerettsforeningen av 1885 spilte

Othilie Tønning var født og oppvokst på Lindøy. Hun tok midtelskoleeksamen 1882 på Kongsgård, var fritenker og kvinnesaksforkjemper. For å bevise sin selvstendighet røykte hun sigarer og klypte håret kort. 17. mai 1890 talte hun offentlig for kvinners stemmerett i Stavanger. I desember samme år gikk hun inn i Frelsesarmeen. Hun la bort sigaren, men det kortklipte håret beholdt hun hele livet. Hun bidro sterkt til armeens kraftige vekst i Norge i begynnelsen av 1900-tallet. Fotograf: L. Forbech/Frelsesarmeen

sending skulle kunne vedtas, måtte 2/3 av stortingsmennene støtte dette. Forslaget ble forkastet med 70 mot 44 stemmer. Seks representanter fra Moderate Venstre og alle unntatt en fra rene Venstre stemte for, mens alle Høyres representanter stemte mot.³

Stortingets behandling av forslaget om kvinnelig stemmerett 5. og 6. juni 1890 førte til stort engasjement for saken i Stavanger. 17. mai 1890 fikk stemmerettstoget et sterkt kvinnelig innslag. Etter rektor Johannes Steen, som var rene Venstres leder og ble statsminister første gang i 1891-1892, gikk det «en del unge Kvinder», heter det. Det kvinnelige innslaget ble forsterket ved at den 25-årige Othilie Tønning talte etter arbeiderføreren John Tanke Sviland foran trappen på Kongsgård skole. Det var første gang en kvinne talte offentlig for kvinners stemmerett i Stavanger, og hun talte fritt: «Godtfolk! Vi Kvinder, som i dag har sluttet os til de mange Mænd under den røde Fane – Stemmeretsfanen – er et Udtryk for det retfærdige Krav: Stemmeret for Kvinder!»⁴ De to talene ble gjengitt i sin helhet i venstreorganet Stavanger Avis. Sviland var i 1880-årene tilsluttet Venstre, men ble formann for Stavanger Socialdemokratiske Forening da denne ble stiftet i 1892. John Tanke Sviland og Johan Gjølstein ble pionerene innen den sosialdemokratiske arbeiderbevegelsen i Stavanger.⁵

størst rolle i stemmerettsagitasjonen. Gina Krog og Frederikke Marie Qvam var pionerer i disse foreningene. Kravet var stemmerett for kvinner på samme vilkår som for menn.

Først i 1890 ble kvinners stemmerett tatt opp til debatt i Stortinget. Forslaget var grundig behandlet av konstitusjonskomiteen som uttrykte forståelse for den voksende kvinnebevegelses krav til sosiale og økonomiske rettigheter. Flertallet av komiteens medlemmer konkluderte likevel med at kvinners deltakelse i det offentlige liv, ikke var å anbefale og innstilte til Stortinget ikke å vedta forslaget.² For at forslaget om Grunnlovslov-

I 1893 ble Stavanger Kvinnesaksforening stiftet. Blant stifterne og lederne av Kvinnesaksforeningen var fru Gudrun Tvedt, fru Anna Gjøstein og frk. Anna Backe. Samtlige var også innmeldt i Venstres ungdomsorganisasjon, Stavanger Frisindede Forening, stiftet i 1892. De ledende kretser i Kvinnesaksforeningen i 1890-årene så ut til å være rekruttert fra byens radikale venstrekretser. Framover mot århundreskiftet orienterte en god del av disse seg mot Arbeiderpartiet, og stod i 1901 som stiftere og ledere av Kvinnelig Arbeiderforening. Stemmerettsarbeidet i Stavanger ble i første rekke ivaretatt av Kvinnesaksforeningen og Kvinnelig Arbeiderforening som i fellesskap arrangerte demonstrasjonsmøter 17. mai. De to foreningene arrangerte sitt første stemmerettsmøte i 1900, og i årene som fulgte ble det holdt orienterings- og diskusjonsmøter i forbindelse med valgene etter hvert som stemmeretten for kvinner gradvis ble utvidet.⁶

Også Stavanger Sanitetsforening, etablert i 1897 med venstrekvinnen, fru Dorothea Vik som initiativtaker, var en viktig del av byens kvinnepolitiske miljø. Hennes mann, Oddmund Vik, var redaktør av Stavanger Avis og fra 1898 fremtredende medlem av Venstres bystyregruppe. Som følge av unionsstriden og det spente forholdet til Sverige var hovedoppgaven for Sanitetsforeningen å samle og opparbeide sanitetsutstyr. Sanitetsforeningen var representert i andre foreninger som Stavanger Kvinneråd. Rådet ble konstituert i 1903 av Stavanger Kvinnesaksforening, Stavanger Sanitetsforening, Det Hvite Baand og Det Hvite Kors. Både kvinnesaksinteresser og sedelighetsinteresser var altså representert her. Sanitetsforeningen var også tilknyttet Stavanger ledd av Landskvinnestemmerettsforeningen som først i 1906 ble etablert lokalt.

Den første seieren i 1901

Allmenn stemmerett for menn ble tatt inn i Venstres program etter press fra en stadig voksende arbeiderbevegelse, og i 1898 fikk partiet dette vedtatt i Stortinget. To år tidligere hadde det blitt innført tilnærmet allmenn kommunal stemmerett for menn. For å forebygge et altfor radikalt maktskifte i kommunene, ble reformen knyttet sammen med adgang til å innføre forholdstallsvalg og kumulering.

Likestillingskravet fra kvinnene innebar at allmenn stemmerett også måtte bli gjort gjeldende for dem. Men mange venstrerepresentanter fikk nå betenkeligheter med en snarlig innføring av allmenn stemmerett for kvinner. I tillegg gikk moderate krefter i den organiserte kvinnebevegelsen – blant dem mange høyrekvinner – inn for en mer konservativ, opportunistisk linje og ville nøye seg med censusstemmerett. I praksis betydde det stemmerett for de mer velstilte kvinner. Dette førte til splittelse i Kvinnestemmerettsforeningen. Den radikale venstrefløyen brøt ut og dannet Landskvinnestemmerettsforeningen (1898) på det opprinnelige likestillingsprogrammet. Landskvinnestemmerettsforeningen som ekspanderte

sterkt med underavdelinger over hele landet, ble aktivt støttet av Venstres radikale fløy, Arbeiderdemokratene og Det norske Arbeiderparti, mens Kvinnestemmerettsforeningen ble et forum for konservative og liberale kvinner.⁷

Høyre hadde som parti hele tiden vært motstander av stemmerett for kvinner, men inntok etter hvert en mer pragmatisk holdning til spørsmålet. Fra 1898 var det i Høyres interesse å gi kvinner i de øverste sosiale lagene stemmerett. Formålet var å utjevne radikale stemmer fra arbeiderne og demme opp for finansiell utskielse i kommunene. Mange i Venstre delte dette synet. I forbindelse med revisjon av de kommunale stemmerettsregler fra 1896 støttet Høyre i 1901 et forslag om begrenset stemmerett for kvinner ved kommunevalg. Siden forslaget gjaldt kommunevalg, forutsatte det ingen endring i Grunnloven, og loven kunne derfor behandles i samme sesjon. Den ble vedtatt 29. mai 1901. Reformen gav stemmerett til kvinner som betalte skatt av en antatt inntekt av 300 kroner på landet og 400 kroner i byene, eller levde i helt eller delvis formuesfellesskap med ektefelle som betalte slik skatt. Historikeren Leiv Mjeldheim har i boken om Venstre fra 1880-årene til 1905 skrevet slik om vedtaket: «Ei utvald veljargruppe av kvinner skulle tena som motvekt mot massen av «skattenytande» menn. Såleis kan det seiast at menns omsut for pengane sine var med på å hjelpa fram – eit stykke på veg – kvinnekravet om politisk likestilling».⁸ Stortingsvedtaket fikk virkninger for det forestående kommunevalget ut på høsten samme år.

Partinominasjonene foran kommunevalget i Stavanger 5. desember 1901

Ved kommunevalget høsten 1901 stilte de ulike partiene for første gang lister som ikke bare inneholdt navn på menn, men også navn på kvinnelige kandidater. Kvinnene hadde tidligere ikke hatt muligheter til å stemme eller vært valgbare verken ved kommune- eller stortingsvalg. Kvinnestemmerettsvedtaket pinseaftnen 1901 banet vei for at kvinner kunne gjøre sin inntreden i politikken. Ved kommunevalget samme høst, første gang kvinner hadde begrenset stemmerett, ble det på landsbasis valgt inn 86 kvinner i byene og 12 kvinner i landkommunene. Valgdeltakelsen for kvinnene var på 48 prosent i byene og bare ca. 10 prosent på landet. Den mannlige deltakelse var til sammenligning ca. 57 prosent i byene og ca. 41 prosent på landet.⁹ Tallene vitner om en større politisk interesse blant kvinner i byene enn på landet. De første ca. 100 kvinnelige kommunestyrerepresentantene landet rundt var pionerer i politisk deltakelse, valgt i 1901, tolv år før alle kvinner fikk stemmerett til stortingsvalg.

Stavanger bystyre hadde den gang 68 representanter. Foran valget skulle hvert av partiene levere en offisiell valgliste til valgstyret med tilsvarende antall navn. For de konservative og moderate, som inngikk valgsamarbeid

i Stavanger, bød nominasjonsprosessen på utfordringer siden ingen av disse partiene hadde kvinnelige medlemmer. Partiene ble tvunget til å omlegge nominasjonsprosessen slik at også kvinner kom med i valgforberedelsene. Hans L. Falck, formann for den konservative foreningen, anmodet Kvinnesaksforeningen om å foreslå navn på 25 kvinner som kunne delta i partiens valgkomiteer og nominasjonsprosess, og som var skikket til vervet som medlemmer av kommunestyret.

Stavanger Kvinnesaksforening fikk en direkte innflytelse på nominasjonsprosessene i det konservative parti i 1901. Valgkomiteen sammen med Grundlovsforeningens og ungdomsforeningens bestyrelser ble supplert med seks kvinner. Disse ble valgt på et masse møte som samlet over 200 kvinner. Et masse møte av konservative stemmeberettigede menn og kvinner foretok den endelige nominasjonen av konservative kandidater til Konservative og Moderates fellesliste.¹⁰

Innen Stavanger Moderate Venstreforening foregikk prosessen på samme måte, men forenklet ved at det allerede på medlemsmøtet, der også kvinner var invitert, ble pekt ut kvinnelige valgkomiteemedlemmer direkte fra Kvinnesaksforeningens forslagsliste. På møtet ble det besluttet at valgkomiteen skulle bestå av 15 kvinnelige medlemmer i tillegg til partiets bestyrelse og rodemenn. I alt 7 kvinner var nominert på Konservative og Moderates fellesliste.¹¹ Moderate Venstre åpnet likevel ikke formelt for kvinnelig medlemskap før i 1906.

I byens største parti, Venstre, som hadde hatt kommuneledelsen i denne perioden, er det derimot ikke kjent hvordan nominasjonsarbeidet foregikk. Venstrekvinnene var imidlertid godt representert i Stavanger Frisindede Forening som var åpen for kvinner. Foreningen fungerte fram mot midten av 1890-årene som partipolitisk samlingspunkt ikke bare for de borgerlige, men også for grupper hjemmehørende i arbeiderbevegelsen. Selv om Arbeiderpartiet mot slutten av tiåret tok opp konkurransen med Venstre om kvinnene, er det likevel grunn til å tro at Venstre ikke hadde problemer med å få nominert kvinner inn på sin liste. 7 kvinner var oppført på partiets liste, hvorav 4 var kumulert.

Arbeiderpartiet hadde ved kommunevalget i 1898 fått valgt inn sine to første representanter i bystyret, John Tanke Sviland og Johan Gjøstein. Foran valget i 1901 ble Kvinnelig Arbeiderforening etablert. I spissen for Kvinnelig Arbeiderforening stod Anna Gjøstein, Anna Backe og Nilia Sæveraas. Sistnevnte hadde opplevd å bli fradømt lærerinneposten på en av byens skoler fordi hun som gift kvinne tillot seg å få barn mens hun fortsatte i lærergjerningen. Hun anket dommen og fikk senere stillingen tilbake. Oppgaven for Kvinnelig Arbeiderforening var å samle arbeiderkvinner om Arbeiderpartiet og å oppdra dem til å delta i det offentlige liv.¹² Ved kommunevalget i 1901 var det 6 kvinnelige kandidater på Arbeiderpartiets liste, 3 av dem kumulert.

Avholdspartiet stilte også med egne lister ved valget i 1901, som det gjorde tre år tidligere da partiet for første gang kom med i bystyret. Det er ikke kjent hvordan nominasjonsprosessen fant sted blant totalistene, men også her kom kvinnene med på valglisten. Ikke mindre enn 5 kvinner ble nominert, hvorav 1 kumulert.

Valgresultatet i Stavanger i 1901

Valget var et slag for Venstre og et valgskred for det forenede Høyre, det vil si de Konservative og moderates fellesliste. Det kan være flere grunner til dette, men kvinnenes deltakelse i valget hadde bidratt til å gi Høyre god oppslutning, i Stavanger som i en rekke andre byer, spesielt i Bergen og Trondheim, men også i Kristiania. Inntrykket var at kvinnene hadde deltatt med like stor iver som mennene. Kanskje halvdel av de avgitte stemmer var kvinner antydte Vestlandsposten. Den offisielle statistikken viser at kvinnenes andel av avgitte stemmer utgjorde ca. 38 prosent i Stavanger første gang kvinnene ble sluppet til valgurnene.

Den store tilbakegangen for Venstre så ut til å ha sammenheng med at partiet hadde forsøkt å lokke til seg arbeidervelgere ved å ha en post på programmet om fritt skolemateriell. Dessuten hadde velgerne foretatt gjennomgående umåtelig mange strykninger på listene. Minst strykning hadde det vært på totalistenes liste, dernest på Arbeiderpartiets og det forenede Høyres lister, mens det gikk verst ut over Venstre som kom til å bli tilskuer i de neste tre år i Stavanger bystyre. Strykningene på venstrelisten hadde til og med satt Oddmund Vik utenfor, som bare oppnådde å bli Venstres 3. suppleant. Et flertall blant totalistene ble sagt å være tidligere venstremenn, og mange hadde funnet det opportunt å stemme med Høyre eller på Avholdspartiets liste. Arbeiderpartiet som rettet en egen appell til kvinnene dagen før valget, var fornøyd: «vi har vokset storartet» og fått 3 representanter inn i formannskapet.¹³ Historiker Kristian Sunde har karakterisert valget i 1901 som Arbeiderpartiets kommunepolitiske gjennombrudd. Han skriver samtidig at det er lite sannsynlig at Arbeiderpartiets framgang ved valget i 1901 skyldtes utvidelse av stemmeretten.¹⁴

Ved valget i 1901 ble 6 kvinner valgt inn i bystyret i Stavanger. Til sammenligning ble 7 kvinner valgt inn i Kristiansand som var høyeste antall, mens 6 kvinner ble valgt inn i byene Kristiania, Bergen, Trondheim og Larvik. Om valget i Kristiania som Høyre vant, skriver Alf Kaartvedt i boken om Høyres historie at kvinnene tilførte partiet betydelige ressurser.¹⁵ Det samme kan sies om valget i Stavanger. Valgstyrets protokoll viser hvilken plassering kvinnene fikk i sine respektive partier. Av Konservatives og Moderates 33 representanter ble Ella Kielland, Martha Mortensen Persen, Johanna Larsen og Anne M. Hansen valgt inn på sitt partis 17. – 20. plass. Av Arbeiderpartiets 12 representanter kom Anna Backe inn på 7. plass. Ingen kvinner ble valgt blant Venstres 10 representanter. Kun blant sup-

Stavanger

Hans L. Falck

M. A. Stenberg Aarof Pedersen J. S. Kjøiland Berntskjansen S. B. Øst

Johann Gjostein Samuel Berg A. Wereide Thorbjørn Waage Kr. Berg L. T. K. Gjertsen Fr. Kleppe

O. Norheim T. Nøiland S. Sivertsen Ella Kjøiland Martha M. Persen Johanne Larsen Anne Hansen

Rasmus Idsøe Thorstein Bryne Gustav Gunvaldsen M. Michaelsen Enok Svensen A. G. Bjørnson Chr. Henriksen

Chr. E. Kvie Josefine Ruge Tobias Wetteland Rasmus Rasmussen Axel Jacobsen A. Nøsen Thv. Larsen

Photograf Jacobs

Kommunestyre 1902-04

Stavanger
kommunestyre
1902-04 med
6 kvinner og
62 menn.
Fotograf: Carl
Johan Jacobsen/
Stavanger
Byarkiv

Wedahl A.L. Svendsen T. Aarsvold A. Norman Ulstrup A. Valen K. Bjørnsen-Halvorðareid

P.C. Pedersen K. Grude Th. L. Haarr H. Ogne C. Røisland T. Garpestad Michael Dahle

J. Gausland Lars O. Fosse Jess Daae Jonas Jespersen I.M. Platou B. Sirevaag Enevald Nöland

Rasmus Sand Malene Tjensvold S. Løge P. Christiansen J.T. Sviland E. Sandsberg-Briksen Ole Wigören

Willi Aarstad N.P. Nielsen Kornelius Olsen Hjalmar Bram E. Racine Carl L. Clementsen S.B. Brjksen
Stavanger

pleantene kom de inn, og da aller nederst. Blant disse var Gudrun Tvedt som var med å stifte Kvinnesaksforeningen. Malene Tjensvold kom inn på Avholdspartiets 11. plass av 13 representanter.¹⁶

Mandag 30. desember 1901 ble de nyvalgte kommunerepresentantene for Stavanger by innkalt til konstituerende møte i Stavanger Sparekasses festivitetslokale for å foreta valg på formannskapsmedlemmer med supplementer samt velge ordfører og viseordfører. Konsul Hans L. Falck ble valgt til ordfører og overrettssakfører Adolf Pedersen valgt til viseordfører, begge fra den seirende fellelisten, Konservative og moderate.¹⁷

De seks første kvinnene i Stavanger bystyre

Hvilken bakgrunn hadde disse seks første kvinnene som ble valgt inn i bystyret i Stavanger i 1901? Hadde de spesielle kampsaker, og ble dette starten på en lang politisk karriere? Brit Marit Foldøys hovedoppgave «Frivillig organisering blant kvinner i Stavanger fram til 1. verdenskrig» fra 1982 viser at de borgerlige kvinnene som ble mobilisert til det Konservative og moderate parti, i hovedsak var gifte kvinner rekruttert fra det øvre sosiale lag, mens de ugifte som oftest var lærerinner. Organisatorisk var ingen av de borgerlige kvinnene som stilte til valg i 1901, registrert i Kvinnesaksforeningens medlemslister på dette tidspunkt. Fru Anne Hansen fra det Konservative parti var imidlertid medlem av Sanitetsforeningen fra 1897.

Tre av kandidatene meldte seg inn i Kvinnesaksforeningen på et senere tidspunkt. Dette gjaldt den konservative kandidaten, fru Ella Kielland, og de moderate kandidatene, fru dr. Martha Persen og fru Johanna Larsen, som meldte seg inn henholdsvis i 1903, 1902 og 1907. Forbindelsen mellom kvinnesakskvinner og kvinner knyttet til det Konservative og moderate parti ble altså styrket i årene som fulgte.

Foldøys studie av kvinneorganisering viser også at flertallet av kvinnene som ble rekruttert til Arbeiderpartiet ved valgene i 1901 og 1904, hadde sosial bakgrunn i arbeiderklassen. Kvinnene fra de sosiale mellomlagene derimot ble rekruttert til Arbeiderpartiet gjennom kvinnepolitisk engasjement i Kvinnesaksforeningen og Kvinnelig Arbeiderforening. Med kvinnesakskvinner plassert både i borgerlige partier og i Arbeiderpartiet lå det til rette for samarbeid om stemmerettssaken.

Foldøys studie omfatter ikke Avholdspartiets kvinner. Disse ble antakelig rekruttert fra samme sosiale bakgrunn som kvinner i Venstre og det Moderate parti. Avholdspartiet hadde som nevnt ført opp fem kvinner på sin liste, men bare en, Malene Tjensvold, var kumulert. Innen organisasjonslivet hadde hun ikke gjort seg bemerket ved å innta noen plass i styresammenheng eller lignende. To andre kvinner som hørte til de ledende i totalavholdsforeningen, frk. Elisa Larsen og lærerinne Janna Mortensen, var oppført etter henne uten kumulering.

De borgerlige partienes kvinnelige representanter

*Ella Kielland
Fotograf: Carl
Johan Jacobsen/
Stavanger Byarkiv*

Ella Kielland (konservativ), eg. Henriche Gabriella, født 5.12.1863 i Stavanger, død 7.11.1939, var datter av kjøpmann og grosserer Enoch Rønneberg, født i Håland prestegjeld, død 1908 og hustru Henriche, født Jondahl. I kjøpmannens hus på Skagen 8 bestod husstanden i 1865 av familien Rønneberg med fem barn og dessuten fire handelsbetjenter og to tjenere. Senere flyttet familien til den store og landlige eiendommen Fredheim på en av Eiganesløkkene, like ved Mosvatnet. Fredheim var i familiens eie til 1917 da den ble kjøpt av kaptein Reinert Tørresen. Siden 1966 har Fredheim, Eiganesveien 113, vært bolig og kontor for biskopen i Stavanger.¹⁸

Ella Kielland ble i 1884 gift med Caspar Kruse Kielland, født 26.11.1852, som drev boktrykkeri og forlag på Bergene. Virksomheten ble startet av hans far, Lauritz Christian Kielland, som utgav byens første avis, Stavanger Adresseavis, i 1833. Denne fortsatte fra 1841 som Stavanger Amtstidende og Adresseavis. Gjennom årene samlet mange av datidens kjente stavangerborgere seg på Bergene i det gamle gjestfrie hjemmet til Ella og Caspar Kruse Kielland. På den tiden Ella Kielland ble valgt inn i bystyret, hadde familien fire barn, Henrikke, Hanna, Ella og Christian, i alder fra 15 år til 7 år, alle privatskoleelever. Familien hadde to tjenestepiker.

Ella Kielland var bare med i bystyret for de Konservative i denne ene perioden. Hun var imidlertid sterkt interessert i sosialt arbeid og fortsatte å virke innenfor Høyrekvinnens forening som hun var med i like fra stiftelsen i 1914. Hun var også med i den kjente «Torsdagsforening».¹⁹ Denne ble stiftet i 1860 etter brannen på Holmen, og formålet var å samle inn klær til de nødstedte. Navnet henspiller på møtedagen for foreningen som fortsatte i flere generasjoner.²⁰

Martha M. Persen (moderate), født 22.8.1860 i Stavanger, død 29.5.1943, var datter av blokkmaker og dreier Torkel Mortensen og hustru Ane Gjer-tine Andreasdatter. Foreldrene kom som innflyttere til byen fra Helleland og Sokndal omkring 1850. Torkel Mortensen gjorde det godt i byen. På den store eiendommen Jorenholmen 6 hadde han verksted med svenn og lærlinger, og der hadde også familien sitt husvære. I den såkalte «Torkel Mortensens sal» i dette huset begynte Asbjørn Kloster å holde sine foredrag om totalavhold fra nytelse av alkoholholdig drikke. Det var i samme sal tidligere eier, fargermester John Haugvaldstad hadde samlet sine følgesvenner.²¹ Martha Mortensen var nummer seks i en søskenflokk på åtte. Hun tok i 1887 eksamen artium ved Stavanger skole som den første kvinne i byen. I desember 1888 tok hun annen eksamen og i 1898 avla hun medisinsk embetseksamen ved Universitetet. Våren 1899 var hun kandidat ved Rikshospitalet og oppholdt seg høsten samme år tre måneder i København for å studere barnesykdommer. Siden 2. januar 1900 praktiserte hun i Stavanger med kontor i Kongsgaten 45.²² Hun var byens første kvinnelige lege. Doktor Martha M. Persen var gift med skipskaptein Gabriel Persen som hørte til standen av velkjente og aktede stavangerskipperer.²³ De hadde ingen barn.

I bystyret ble Martha M. Persen innvalgt i skolestyret. Dette skjedde etter initiativ fra Stavanger Kvinnesaksforening som oppfordret bystyret til å få kvinner med i skolestyret og fattigstyret. Disse styrene ble ansett som viktige av Kvinnesaksforeningen. I tillegg til Martha M. Persen hadde Kvinnesaksforeningen ført opp flere kvinner som var representative for partiene i byen. Martha M. Persen kom til å beholde vervet i skolestyret i mange år,

*Martha M.
Persen
Fotograf: Carl
Johan Jacob-
sen/Stavanger
Byarkiv*

en tid var hun til og med varaformann i skolestyret.²⁴ Martha M. Persen ble gjenvalgt til bystyret for de Moderate i 1904 og 1907. Ved valget i 1910, det siste hun deltok i, lot hun seg velge inn på Avholdspartiets liste, og satt også i formannskapet i disse årene, fra 1911 til 1913.

I tillegg til politikken falt det naturlig for Martha M. Persen å være aktiv både innen kristelig arbeid, sosialt arbeid og avholdsarbeid. Hun var leder av Det Hvite Kors, styremedlem i Stavanger Kvinne- og Spebarnshjem og styremedlem i Stavanger Totalavholdsforening. Hun var dessuten medlem av styret for Stavanger kommunale husmorskole hvor hun virket som lærerinne i sunnhetslære. Martha M. Persen drev også mye opplysningsvirksomhet om kvinnens stilling i hjemmet, blant annet i regi av Norsk Kvinneråd.

*Johanna Marie
Larsen
Fotograf: Carl
Johan Jacobsen/
Stavanger Byarkiv*

Johanna Marie Larsen (moderate), født 11.4.1866 i Stavanger, død 31.5.1959, var datter av skomakermester Bendix Rasmussen og hustru Ane B. Andersdatter. Hun var gift med slakter Johannes Larsen som hadde slakterforretning i Pedersgaten 37. De hadde ingen barn selv, men hadde omsorg for hennes søsters datter Jenny. I bystyret ble også Johanna Larsen i likhet med Martha M. Persen foreslått valgt inn i et av de to viktige styrene, nemlig fattigstyret, etter initiativ fra Stavanger Kvinnesaksforening. Men hun nådde ikke opp, og det lyktes heller ikke å få innvalgt noen av de andre kvinnene som var foreslått. Johanna Larsen stilte opp for de Moderate også ved valget i 1904 og ble gjenvalgt for nye tre år. Utenom bystyret gjorde Johanna Larsen seg gjeldende innen religiøst og sosialt arbeid. Hun var svært aktiv i en av byens menigheter, St. Johannes, der hun la ned et stort arbeid helt fra sin tidligste ungdom. Hun deltok både i menighetsrådet, St. Johannes Fattigpleies syforening og var formann i St. Johannes Yngre

Anna M. Hansen
Fotograf: Carl
Johan Jacobsen/
Stavanger Byarkiv

kvinneforening. Hun var en ildsjel i arbeidet med å få reist Johanneskirken. Larsen satt også i tilsynsutvalget for Johannes skole i årene 1901-1903, valgt inn av elevenes foreldre. Ved siden av dette var hun interessert i avholds-saken og deltok også i vergerådsarbeid og tuberkulosearbeidet. I en årrekke virket hun også for Stavanger kommunale barnehjem, som var det første i landet da det ble etablert i 1912.²⁵

Anna Malena Hansen (konservativ), født 30.11.1866 i Skudenes, død 4.7.1936 var datter av sjømann Tobias Johannesen og Ingeborg Gretine Jacobsdatter.

Hun giftet seg i 1885 med Bernhard Hansen, født 1865 i Egersund. Bernhard Hansen fikk arbeid som maskinist i gruvene på Vigsnes hvor det ble utvunnet rågodskopper, sink og svovel. I 1882 ble Vigsnes omtalt som «Norges største arbeidsplass» med nærmere 1000 arbeidere på det meste.²⁶

I siste halvdel av 1880-årene flyttet Anna Malena og Bernhard Hansen med en liten datter til Stavanger. Bernhard Hansen kjøpte i 1892/1893 et stort hus i Øvre Strandgate 34. I tillegg til egen husstand -inklusive en barneflokk som hadde vokst til sju -, hadde huset plass til utleie for flere og butikklokale. Bernhard Hansen ble i løpet av 1890-årene både hus-eier, lokomotivfører og handelsmann.²⁷ Familien hadde tydeligvis foretatt en klassereise fra koppergruvene på Vigsnes til Stavanger, det dynamiske bysamfunnet på Sør-Vestlandet som hadde fått ny vekstkraft takket være hermetikkindustrien og dens hjelpeindustrier. Anna Malena Hansen var bare med i bystyret denne ene perioden. Hun var som nevnt medlem av Sanitetsforeningen fra 1897, og ved hennes død ble kisten ført fra Stavanger Sanitetsklinikk til Eiganes kapell.²⁸

Ved neste valg i 1904 oppnådde felleslisten av Konservative og moderate å få inn samme antall kvinner som første gang, men da med Wilhelmine Oppen og Anne Wiig i stedet for de to som gikk ut. Venstre som var taperen ved valget i 1901 og som heller ikke fikk valgt inn kvinner, kom sterkt tilbake ved neste korsvei. Da fikk partiet valgt inn sine to første kvinner i bystyret, nemlig Bertha Bærem og Emma Nilsen Øgreid. Ved valget i 1907 fikk de Upolitiske (konservative) 2 kvinnelige representanter og de Moderate 1. Venstre fikk denne gang bare 1 kvinnelig representant. Ved valget i 1910 fikk felleslisten av de Konservative, liberale og moderate bare 1 kvinnelig representant, mens Venstre fikk 2.

Arbeiderpartiets ene kvinnelige representant

Anna Gunhilde Backe, født 21.12.1851 i Vikedal i Ryfylke, død 26.7.1902. Hennes foreldre var Albert Backe, født 1816 i Christiania og Karen Margrethe, født i Vardø. Faren var fullmektig hos sorenskriveren i Ryfylke. Senere flyttet familien til Stavanger der faren etablerte seg som sakfører. Anna var eldst av tre barn, alle født i Vikedal.²⁹ Hun gikk på frk. Rings pikeskole, senere på kurs i Stavanger for utdanning av lærerinner og ble deretter i 1880 ansatt ved Stavanger folkeskole. Hun var avholdt blant lærerpersonalet, og ble omtalt som byens mest populære lærerinne. Hun var ugift. Med sin familiebakgrunn tilhørte Anna Backe byens høyere sosiale lag. Hun var formuende og eide eget hus med adresse Vålandsgate 18. Hun leide ut til tre andre husstander. Anna Backe hadde et godt hjertelag og var frisinnet. Hun var opptatt av store sosiale skjevheter og at det var mange i bysamfunnet som led nød. Dette gjorde at hun søkte hen til mer radikale kretser, først innen byens Venstreparti, dernest tok hun steget over til Arbeiderpartiet. Da hun ble innvalgt i bystyret, var hun både leder av Kvinnesaksforeningen og med i ledelsen i Kvinnelig Arbeiderforening. I det overklasseselskap som hun også vanket i, var dette ikke særlig populært, men det brydde hun seg ikke om. Socialdemokraten og 1ste Mai lå alltid

*Josefine Rage
Fotograf: Carl
Johan Jacobsen/
Stavanger Byarkiv*

på hennes bord, selv om mange av hennes omgangsvenner ikke fant dette særlig passende.

Anna Backes karriere i bystyret ble imidlertid kort. Hun rakk bare å være til stede på to bystyremøter, før hun ble rammet av tuberkulose. Men selv da deltok hun i forberedende arbeid i komiteer som Arbeiderpartiet hadde satt ned for å realisere partiets kommuneprogram. Anna Backe ble formann i en komite som skulle forberede spørsmålet om kommunale husholdningsskoler og samlet et betydelig materiale om dette. Stavanger kommunale husmorskole ble etablert i 1912 som den første i landet. Stavanger kommune og Petri folkeskole heiste flagg på halv stang i anledning Anna Backes begravelse.³⁰

Suppleanten som rykket opp ved Anna Backes bortgang, var **Josefine Rage**, født 12.11.1871 i Stavanger, død 12.4.1951. Hun var datter av bokker Johannes Knudsen og hustru Gunhild Marie Olsdatter. Hun var gift

med feiermester Johan Severin Rage, som var tilknyttet arbeiderbevegelsen. I midten av 1890-årene deltok han i en komite sammen med Johan Gjøstein og flere andre for å få startet partiets første avis.³¹ Dette var den håndskrevne avisen 1ste Mai som kom med sitt første nummer 2. mars 1895.

Med sin bakgrunn i arbeiderklassen representerte Josephine Rage flertallet av kvinnene som ble rekruttert til Arbeiderpartiet. Vanligvis var det slik at mennene dro kvinnene med seg inn i arbeiderbevegelsens organisasjoner. Josefine Rage var imidlertid - i likhet med sin forgjenger- medlem av både Kvinnesaksforeningen og Kvinnelig Arbeiderforening. Da Josephine Rage trådte inn i bystyret, bodde familien i Nedre Dalgate 22. Hun hadde da fire mindreårige døtre, født i 1894, 1897, 1899 og 1901. I løpet av bystyreperioden hadde hun en barnefødsel til, en sønn født i 1903. Hun stilte ikke opp ved senere valg. Josefine Rage ble tidlig enke og satt igjen med en stor barneflokk, elleve i alt.³²

Ved neste valg i 1904 fikk Arbeiderpartiet inn 2 sterke kvinner i bystyret, nemlig Anna Gjøstein og Nilia Sæveraas. Begge ble gjenvalgt i 1907 og 1910, og var således med i Arbeiderpartiets gruppe helt fram til 1913. Disse to kvinnene var de eneste i Arbeiderpartiets bystyregruppe.

Avholdspartiets ene kvinnelige representant

Malene Tjensvold, født i Stavanger 26. desember 1855, død 29. juli 1942, var datter av matros Johan Tobias Taraldsen og hustru Anna Dorthea Olsdatter. Hun giftet seg med dampskipsfører Lars Tjensvold i 1880. Med unntak av to år i Amerika bodde hun hele sitt liv i Stavanger. Malene ble enke i 1904 og satt igjen med fire barn å forsørge. Ved folketellingen i 1910 bodde hun i Kannikgate 27 med sine tre yngste barn, og hadde i tillegg et par losjerende boende hos seg. Selv om hun ble innvalgt i bystyret av Avholdspartiet som en av de første kvinnelige representanter, sies det i et tilbakeblikk ved hennes 70 års dag at hennes hovedinteresse var hjemmet og det kristelige og filantropiske arbeidet.³³ Hun var kun med denne ene perioden i Stavanger bystyre.

Avholdspartiet fikk valgt inn 1 kvinnelig representant også ved de neste to valgene, i 1904 og i 1907. Ved valget i 1910 fikk partiet inn ikke mindre enn 3 kvinner, hvorav den ene, Martha M. Persen også kom inn i formannskapet.

Avslutning

Ved kommunevalget i 1901 hadde 3499 kvinner fått stemmerett i Stavanger. 1766 kvinner brukte stemmeretten og bidro til at 6 kvinner ble valgt inn i bystyret. Kvinnenes andel av avgitte stemmer utgjorde ca. 38 prosent, mens kvinnenes andel av totalt antall stemmeberettigede i Stavan-

*Malene Tjensvold
Fotograf: Carl
Johan Jacobsen/
Stavanger Byarkiv*

ger utgjorde ca. 42 prosent.³⁴ Valget i 1901 var ikke bare det første, men også det største skrittet mot allmenn kvinnelig stemmerett. Virkningen av begrenset stemmerett var fortsatt betydelig idet det var et stort kvinneoverskudd i byen. Ved kommunevalget i 1910 som var det første med allmenn stemmerett for kvinner, var hele 59 prosent av de stemmeberettigede i Stavanger kvinner.³⁵ Ved stortingsvalg fikk kvinnene censusbetinget stemmerett i 1907. De borgerlige kvinnene hadde dermed oppnådd det de ville. Kampen for allmenn stemmerett for kvinner fortsatte i regi av Landskvinnestemmerettsforeningen. Lokalt ble kampen videreført av Arbeiderpartiets fremste kvinnelige ledere med Anna Gjøstein i spissen. Da Stortinget gjorde sitt historiske vedtak om allmenn stemmerett for kvinner i juni 1913, opphørte aktiviteten i den lokale stemmerettsforeningen.

Noter

- 1 Statistisk sentralbyrå. 2.12.2010. «Stemmebrettigede ere de norske Borgere» - Historisk utvikling i stemmerett, valgdeltakelse og valgte 1814-2009.
- 2 Nettartikkel. Stortinget.no Stortinget og demokratiet.
- 3 Nettartikkel. Store Norske Leksikon. Stemmerett for kvinner i Norge.
- 4 Sitert etter Sunde, Kristian. 1981. *Vår sak er rettferdig. Arbeiderbevegelsens historie i Rogaland 1850-1905. s. 184-185.* Jørgensen, Jørn-Kr. 2004. *Guddommelig kvinnegnist. Historien om Othilie Tonning frelsesoffiser - sosialreformator – slumsøstergeneral.*
- 5 Mjeldheim, Aasmund. 1975. «Politiske brytningar i Stavanger i 1880-åra» i *Stavanger på 1800-tallet*, s. 360-363.
- 6 Foldøy, Brit Marit. 1982. *Frivillig organisering blant kvinner i Stavanger fram til 1.verdenskrig.* Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
Sandal, Arvid. 1995. *Kvinnekamp og klassekamp. Stavanger Kvinnelige Arbeiderforening 1901-1911.* Stavanger Museums Årbok.
- 7 Kaartvedt, Alf. 1984. *Drømmen om borgerlig samling.* Høyres historie 1, s. 157-166.
- 8 Mjeldheim, Leiv. 1984. *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880åra til 1905, s. 342.*
- 9 Samme som note 1.
- 10 Næss, Hans Eyvind. 1983. «Antiradikalisme og sparsommelighet» i *Partiet og politikken. Stavanger Høyre 1883-1983.* Se også Foldøy. 1982 for dette og etterfølgende avsnitt. Mjeldheim, Leiv. 1984, s. 343. Her påvises hvordan venstrelag ulike steder måtte improvisere for å få kvinner inn på listene når disse hadde vært utestengt fra partiene (Kristiania, Bergen, Drammen, Fredrikstad).
- 11 For partienes lister etter nominasjonsmøtene, se valgstyrets forhandlingsprotokoll, kommunevalg 1898-1913. Stavanger Byarkiv.
- 12 Kåre Berg. 1991. *Kamp for stemmerett og likestilling. Stavanger Kvinnelige Arbeiderforening er 90 år.* Arbeidernes Historielag i Rogaland. Årbok.
- 13 Valgresultatet slik det ble tolket av byens aviser, Vestlandsposten 6.12.1901, Stavanger Aftenblad 6.-7.12.1901, Stavanger Amtstidende og Adresseavis 6.12.1901 og 1ste Mai 4.12, 14.12.1901.
- 14 Sunde, Kristian. 1981. *Vår sak er rettferdig. Arbeiderbevegelsens historie i Rogaland 1850-1905, s.237-239.*
- 15 Kaartvedt, Alf. 1984, s. 166.
- 16 Valgstyrets forhandlingsprotokoll, kommunevalg 1898-1913. Stavanger Byarkiv.
- 17 S.st.
- 18 Johnsen, Bodil Wold. 1988. «Bispeinnsettelsen i 1925» i *Stavanger Domkirke i sentrum.*
- 19 Stavangeren 7.11.1939, Stavanger Aftenblad 8.11.1939. Ella Kielland. Minneord.
- 20 Privatarkiv 274 Torsdagsforeningen. Stavanger Byarkiv.
- 21 Stavanger Aftenblad 24.12.1917. Dreiermester og blokkmaker Martin Mortensen på Jorenholmen er død 65 år gammel.
- 22 Norges Læger 1800-1908. Tredje utgave af F.C. Kiær: *Norges læger i det nittende aarhundrede (1800-1886).* Andet bind. Kristiania 1915. 25-aarsjubileum dr. Martha M. Persen. Stavangeren 31.12.1924, 25-aars jubileum som læge. Stavanger Aftenblad 31.12.1924.
- 23 Stavangeren 11.2.1924. Nekrolog. Skipsfører Gabriel Persen.
- 24 Stavanger bystyres forhandlinger 1902. Forskjellige valg. Møte 30. desember.
- 25 *St. Johannes Menighet 1885-1935.* Utgitt 1934 av St. Johs. Menighetsråd ved en komite. *St. Johannes Menighet gjennom 75 år. 1885-1960.* Utgitt 1960 av menighetsrådet ved en komite. Stavangeren 7.4.1926, 8.4.1936, 3.6.1959. Omtale av Johanna Marie Larsen ved 60 år, 70 år og nekrolog.
- 26 Nettside: Vigsnes Grubemuseum – Karmøy.

- 27 Ministerialbok for Skudenes 1864-1881, fødte 1866. Ministerialbok for Avaldsnes, fødte og døpte 1889. Protokoll for eiendomsskatt, 1892, 1893. Stavanger Byarkiv. Folketelling for Stavanger 1900.
- 28 Stavanger Aftenblad 6.7.1936. Anna M. Hansen. Dødsannonse.
- 29 Ministerialbok for Vikedal, Sandeid, Imsland i Vikedal 1851-1867.
- 30 *Stavanger kommunale husmorskole 1912-1937*. Utgitt av styret. Stavanger 1937. 1ste Mai 2.8.1902. Stavanger Avis 28.7.1902. Vestlandsposten 28.7.1902. Anna Backe. Nekrologer og omtale.
- 31 Sunde, Kristian.1981, s. 204f.
- 32 1ste Mai 18.4.1951. Josefine Rage. Minneord.
- 33 Malene Tjensvold 70 år. Stavanger Aftenblad 23.12.1925.
- 34 Norges Offisielle Statistikk V.6.1. Kommunevalgene 1907 med opplysninger om valgene i 1901 og delvis i 1904. Utgitt av Det statistiske Centralbureau, s. 44-47.
- 35 Øidne, Gabriel.1988. «Stavanger i valg» i *Stavanger mellom sild og olje. Hermetikkb byen 1900-1940*. Bind 2, s. 158.

Fotografyrket og «Den nye kvinnen»

Av Gry Bang-Andersen

Julie Lund het hun, og yrket var fotograf. Hun ble født i Stavanger i 1867 og døde ugift og uten barn i 1917. Hadde det ikke vært for at 320 glassplatenegativer er bevart hos Stavanger maritime museum, ville Julie Lund for lengst ha vært glemt, for hun har satt få synlige spor etter seg i Stavangers fotohistorie.

I utgangspunktet var fotosamlingen etter Julie Lund en «taus» samling med historiske fotografier. Hvert fotografi i samlingen er fylt med historisk mening, det inneholder historisk informasjon om hvordan hus, gateløp og folk så ut innenfor en forholdsvis definert tidsramme. I tillegg beretter negativene om retusjeringer, skader og rifter, og til sist også museumsnummer som hvert foto får påskrevet når det arkiveres. Men det er få skriftlige kilder bevart etter fotografen, og lite informasjon om fotografiene hun tok.¹ Likevel er Julie Lund viktig fordi historien hennes er typisk for det livet mange av kvinnene fra byborgerskapet levde i Norge i tiden rundt 1900.

På begynnelsen av 1800-tallet fantes det få muligheter for kvinner fra borgerskapet og den øvre middelklassen til å forsørge seg selv. De ugifte kvinnene hadde en svak stilling i samfunnet, juridisk sett var de umyndige og underlagt fedre eller brødres formynderskap. Når en kvinne giftet seg ble formynderskapet overført til ektemannen,² og kvinnen hadde ingen råderett over økonomiske midler som eventuelt ble bragt inn i ekteskapet. Lenge arvet døtre bare halvparten av hva brødrene gjorde, først i 1854 ble lik arverett for kvinner og menn vedtatt i Stortinget.³

Å ta seg post som hushjelp eller husholderske ville medføre et sosialt fall for disse kvinnene, og datidens lovgivning stengte for de fleste andre yrker. Men på slutten av 1800-tallet var det norske samfunnet i sterk endring. Det ble gjennomført en rekke reformer som styrket kvinners økonomiske og juridiske stilling, og kvinner fikk etter hvert adgang til høyere skoler, universiteter og de fleste embeter. Den offentlige sektoren var i vekst, og staten hadde behov for rimelig arbeidskraft.⁴ I 1880-årene begynte for alvor yrker som lærerinne, sykepleier, fotograf, retusjør og telegrafist å åpne nye

*Selvportrett av
Julie Lund, ca.
1900.*

*Foto: Julie Lund/
MUST- Stavan-
ger maritime
museum.*

livsveier for ugifte kvinner fra middelklassen og borgerskapet i Norge. Som følge av dette fikk disse kvinnene mulighet til å skape seg et økonomisk uavhengig liv utenfor familiens rammer, uten fare for sosialt degradering. Allerede i 1861 hadde det blitt opprettet en forening som skulle fremme kvinnelig håndverksdrift i Christiania. I foreningens årsberetning for 1861 kommer det fram at «En Photographistinde i Stavanger har erholdt 30 Spd. som Hjelp til videre Uddannelse i Kunsten».⁵

Etnolog Tone Hellesund har forsket på enslige kvinner i Norge rundt 1900. Hun viser at et paradoks for kvinner fra denne perioden lå i den begrensede plassen de hadde i familie- og samfunnsliv. Modernitetens krav om å kjenne seg selv og om å realisere seg selv og sine talenter gjaldt også for dem. Dersom en kvinne ønsket frihet, selvstendighet og selvrealisering, var imidlertid ikke ekteskapet med datidens krav om kvinnelig underordning en spesielt egnet institusjon.⁶ For mange kvinner var ønsket om å utrette noe intellektuelt, humanitært eller kunstnerlig uforenelig med

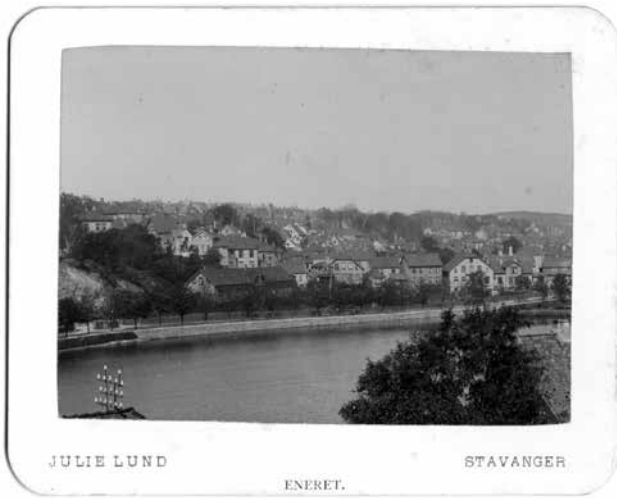
En ukjent sykepleier, antageligvis fotografert i fotograf Bergs atelier i Florø, rundt 1905. Foto: Julie Lund/ MUST-Stavanger maritime museum.

ekteskap. De nye mulighetene for ugifte kvinner fra borgerskapet førte til en mentalitetsendring. Begrep som «gammel jomfru» forsvant, og de ugifte damene, frøknene eller peppermøene var tidens nye skikkelser. «Den nye kvinnen» ble gjerne assosiert med kvinnesak, utdannelse og yrkesliv. Men til tross for at kvinnesaks- og stemmerettsbevegelser førte kvinner ut av hjemmet og inn på den offentlige arena, var ekteskapet fremdeles det tryggeste stedet for majoriteten av kvinnene. Enker og ugifte middelklassekvinner slet ofte hardt for å overleve, noe de mange forsørgerstiftelsene for disse gruppene vitner om.⁷

På 1800-tallet ble fotografiet tilgjengelig for stadig nye lag av befolkningen. Før fotografiets tidsalder var det å få malt portrett av seg selv en luksus som bare de rikeste hadde råd til. Den fotografiske praksisen gikk gjennom en rask utvikling med synkende priser og økt tilgjengelighet. På slutten av århundret var det å gå til fotografen ikke lenger en skikk som var forbeholdt borgerskapet, og det ble vanligere at folk fra både arbeider- og middelklasse gikk til fotograf for å markere høydepunkter i livet. Stavanger fikk sine første fotografiske atelierer i løpet av 1850-årene, men den tunge økonomiske krisen som rammet Stavanger i 1880-årene reduserte antallet fotografiske atelierer til et fåtall. Fotografyrket bød på en mulighet for ugifte kvinner fra middelklassen og borgerskapet. Det kvinnelige innslaget i fotografyrket var sterkt, dersom en sammenlikner med andre yrkesgrupper. For eksempel var 13 av 21 fotografer på Gjøvik frem til 1940, kvinner.⁸

Det er likevel ting som tyder på at bildet var annerledes i Stavanger. Dersom man tar utgangspunkt i registrerte firmanavn i årene 1853-1920 var bare 3 av 70 fotografiske atelierer registrert i kvinners navn.⁹ Men mange av firmanavnene overlappet hverandre, så det reelle tallet på fotografer var lavere. Samtidig må det tas høyde for at noen kvinner kan ha drevet forretning under navnet til en mannlig slektning eller ektemann. Dorothea Regine Arentz og Lina Bahr var antageligvis de første kvinnene i Stavanger som hadde fotoatelier. Mellom 1864 og 1868 drev de fotofirmaet «Arentz & Bahr» i Hetlandsgaten 22.¹⁰ Dina Groth hadde atelier i Kirkegaten 21 en gang mellom 1867 og 1876, og Karen Henrichsen drev atelier i Kongsgaten 29 og siden i Østervåg 26-28, fra 1901 til 1913. I tillegg var Julie Lund ansatt i forskjellige fotografiske forretninger på Vestlandet og fotograferte stavangermotiv.¹¹

Utvikling av fotoutstyret på slutten av 1800-tallet gjorde fotografiet som medium lettere tilgjengelig. Utviklingen av tørrplaten og rullefilm gjorde det lettere for amatører å ta bilder, for så å overlate fremkalling og etterbehandling til profesjonelle fotografer. I tillegg kom små, håndholdte kameraer med raskere objektiver på markedet. De ble populære blant amatørfotografer. Dette kan også ha gjort det enklere å operere i sfæren mellom amatør og profesjonell fotograf. Det var akkurat i dette mellomstadiet at Julie Lund befant seg. Hun var ikke registret som fotograf i Stavangers

fotografflag, og var heller ikke registrert med eget atelier i byen. Julie Lund er heller ikke nevnt i Susanne Bonges bok «Eldre norske fotografer» fra 1980, og det finnes ingen spor av henne i andre bøker om de tidlige norske fotografer. Samtidig viser fotosamlingen etter Julie Lund at hun jobbet som fotograf, og i den kommunale folketellingen i Stavanger i 1910 står Julie Lund oppført med yrke: fotograf.¹²

Det er mulig at Julie Lund kan ha hatt fotoatelier og mørkerom i foreldrenes bolig. Foreldrene hennes kom opprinnelig fra Skien, men flyttet til Stavanger like før Julie ble født i 1867. Faren hennes, Adolph Lund, hadde embetseksamen og jobbet som adjunkt i skoleverket, mens moren, Henriette Lund, var hjemmевærende. Julie var eldste datter i en søskenflokk på 7, og familien bosatte seg etter hvert i Klinkenberggaten. I følge den kommunale folketellingen for Stavanger i 1900 hadde både Julie og søsteren Dagny arbeid som passet ugifte kvinner fra den øvre middelklassen. Dagny jobbet på «Telegrafene» og Julie jobbet som retusjører. På dette tidspunktet hadde familien Lund flyttet til Løkkeveien. Alle de voksne barna var ugifte og bosatte hjemme hos foreldrene, bortsett fra den ene broren, Wilhelm, som studerte ved Universitetet i Oslo.

Ettersom Julie Lund en periode var ansatt som retusjører for en av Stavangers fotografer, er det ikke utenkelig at hun har hatt tilgang til fremkalling og bruk av studio på denne måten. Flere av negativene i samlingen etter Julie Lund er avfotograferte portrettfoto fra tyske magasiner fra 1880-årene. Hun kan ha hentet inspirasjon til motivvalg og lyssetting herfra. Når glassplatenegativene blir skannet i farge, kommer også retusjeringsarbeid som hun har utført på noen av glassplatene frem for dagen. Hun kan ha gått i lære hos en av byens fotografer, kanskje samtidig som hun lærte å retusjere foto. Samtidig er det tydelig at hun har hatt kontakter med andre fotografer.

To av postkortene som er igjen fra Julie Lunds postkortproduksjon. Fotografiet til venstre viser Breiavatnet i Stavanger, og er antageligvis tatt mellom 1902 og 1904.

Foto: Julie Lund/MUST-Stavanger maritime museum.

Ut i fra det spinkle arkivmaterialet som Julie Lund etterlot seg, trer vennskapet med florøfotografen Christoffer L. Berg tydelig frem.¹³ I 1904 befant Julie Lund seg i Florø, og i slutten av juli samme år reiste hun sammen med fotograf Berg til Måløyna i Nordfjord, muligens for å fotografere landskapsmotiver til prospektkort. Det er mulig at fotograf Berg og Julie Lund slo seg sammen for å ta landskapsfotografier. Dette var noe Julie Lund hadde erfaring med fra før hun reiste nordover. I fotosamlingen finnes det gårdsfoto fra Jæren fra omkring 1900, og prospektkort hun har tatt i Stavanger rundt 1902-1904. På et postkort som Julie Lund sendte hjem til søsteren Dagny i Stavanger i september 1904, etter å ha vært i Florø i et par måneder, skrev hun at «dette er det første kort vi har herfra». Motivet viser utsikt over Florø og kortet er produsert av Chr. L. Bergs fotografiske atelier, Florø. Mye tyder på at Julie Lund drev studiofotografering i Bergs atelier, for mange av negativene i samlingen hennes er tilsynelatende tatt i atelieret hans.¹⁴

Ukjent kvinne i hardangerbunad. Venstre motiv er skannet i farge, og her kommer retusjeringsarbeidet tydelig fram i grønt. Foto: Julie Lund/ MUST-Stavanger maritime museum.

Det var særlig tre motivtyper som vi finner igjen i fotosamlingen etter Julie Lund; gårdsbilder, atelierportretter og foto fra den borgerlige familiefæren. *Gårdsbildene* viser oftest mennesker avbildet utenfor husene sine. Bildene i samlingen er hovedsakelig fra Jæren, og fra områdene rundt Stavanger. Det kan virke som om Julie Lund har tatt for seg områder på en systematisk måte, hun kan ha vandret fra hus til hus og tilbudt fotografering.

Flere av negativene er merket med etternavn eller stedsnavn, og kan bidra til å datere fotografiene. Slik oppsøkende fotografvirksomhet er kjent fra hele landet. Det var vanlig i tiårene etter 1900, og må ha vært et kjærkomment økonomisk tilskudd for fotografene. Samtidig krevde det god fysikk, for utstyret var tungt og måtte bæres rundt, dersom man ikke hadde tilgang på bil eller hest.

Atelierportretter ble brukt til å skape illusjoner om et perfekt borgerlig liv. Slik kunne også folk fra de lavere samfunnsklassene ta del i det borgerlige fellesskapet ved å la seg avfotografere inn i en borgerlig setting. Ved å sammenlikne bakgrunnsteppe og gulvbelegg i fotograf Bergs og Julie Lunds atelierfoto, er det mulig å fastslå at mange av portrettene hennes er tatt i Bergs fotostudio i Florø.

Borgerlig interiør er den siste motivgruppen som går igjen i Julie Lunds foto. Familiehjemmet var hovedarenaen for det borgerlige verdensbildet, og den viktigste tiden var fellestiden familien tilbragte i aktivitet sammen. I dette miljøet var det strengt definert hvilke rom som var egnet som arena for fotografier. Stue, spisestue og hall ble regnet som representative rom, mens mer funksjonelle rom som kjøkken og soverom ikke passet seg for

Bestemor, barnebarn og mor har stilt seg opp til fotografering foran våningshuset en gang rundt 1900. Hesten var et viktig statussymbol, og var en naturlig del av motivet.
Foto: Julie Lund/
MUST-Stavanger
maritime
museum.

Disse fire motivene viser atelierportretter av ukjente personer. Både bakgrunnstepper, gulvbelegget og rekvisita varierer, og vitner om skiftende trender. Foto: Julie Lund/ MUST-Stavanger maritime museum.

fotografering.¹⁵ Julie Lund har tatt utallige interiørfoto fra finstuen i barndomshjemmet.

Det å gå systematisk gjennom alle fotografiene har gitt Stavanger maritime museum et bedre helhetsbilde av samlingen etter Julie Lund. Det viste seg at flere personer gikk igjen i motivene, og at flere av disse lot seg identifisere som familiemedlemmer eller venner av familien Lund. Dessuten

Interiør med kvinne som spiller piano. Sannsynligvis er motivet tatt i familien Lunds hjem i Stavanger rundt 1900.

Foto: Julie Lund/ MUST- Stavanger maritime museum.

fremsto sammenhengen mellom Julie Lund og fotograf Bergs atelierfotografier tydelig. Sist, men ikke minst har Julie Lund vært ansett som amatør-fotograf, hovedsakelig fordi hun ikke eide sitt eget fotoatelier og heller ikke annonsert sine fotografiske tjenester i særlig grad. Men som vist i artikkelen drev Julie Lund fotografisk næringsvirksomhet med produksjon av prospektkort og salg av gårdsbilder. Samlingen hennes består også til en stor grad av atelierfotografier. Det er med andre ord ingen grunn til at hun ikke skal ha sin fortjente plass blant Stavangers tidlige fotografer.

Kulturhistoriske fotografi er ikke bare avbildninger av en tid, de kan også leses som bilder på en tid. Nå er Julie Lund plassert inn i en historisk kulturkontekst. Hennes kulturlandskap var den borgerlige sfæren, men som ugift og yrkesaktiv hadde hun nok klare ønsker om individualitet og selvrealisering. Det finnes ikke nok informasjon om Julie Lund til å vite om det var en bevisst tanke eller tilfeldigheter som gjorde at hun aldri giftet seg, og om det å jobbe som fotograf og retusjør var noe hun gjorde fordi hun ønsket det, eller noe hun gjorde av økonomisk grunner.

Kilder

Bang-Andersen, Gry: «Her staar jeg i ensom storhed. Bilder av stavangerfotografen Julie Lund», I: *Stavanger museums årbok 2006*. Stavanger 2008.

Bonge, Susanne: *Eldre norske fotografer*. Bergen 1980.

Erlandsen, Roger: *Pass nu paa! Nu tar jeg fra Hullet! Om fotografiets første hundre år i Norge- 1839-1940*. Forlaget Inter-View 2000.

Hellesund, Tone: *Den norske peppermø. Om kulturell konstituering av kjønn og organisering av enslighet 1870- 1940*. Universitetet i Bergen 2002.

- Hellesund, Tone og Okkenhaug, Inger Marie: Erobring og overskridelse. De nye kvinnene inntar verden 1870-1940. Unipub forlag 2003.
- Henriksen, Egil: «Fra kuriositet til etablert håndverk. Fotografiets historie i Stavanger til 1880-årene». I: *Stavanger Museum. Årbok 1992*. Stavanger 1993.
- Henriksen, Egil: «Portrett, illustrasjon og dokumentasjon». I: *Stavanger Museum. Årbok 1993*. Stavanger 1994.
- Reiakvam, Oddlaug: *Bilderøyndom. Røyndomsbilde. Fotografi som kulturelle tidsuttrykk*. Det norske samlaget, Oslo 1997.

Andre Kilder:

- Byarkivet i Stavanger: Julie Lunds postkort, arkivnummer 1993/2:1-8
- Kommunale folketellinger For Stavanger 1900 og 1910: www.digitalarkivet.no
- Stavanger maritime museum: Julie Lunds fotosamling, fotoarkivnummer ST.S 1981/11:1-323.

Noter

- 1 Denne artikkelen er delvis basert på artikkelen min «Her staar jeg i ensom storhed. Bilder av stavangerfotografen Julie Lund», publisert i Stavanger museums årbok 2006.
- 2 Kilde: Milepæler i norske kvinners historie. Utgitt av Likestillingscenteret. (<http://www.stemmerett.no/tema/bakgrunn/milepeler.html>). Nettressurs besøkt 17.1.2013.
- 3 Nettressurs: Store norske leksikon (<http://snl.no/Norge/kvinne- og likestillingssp%C3%B8rsm%C3%A5l>). Nettressurs besøkt 1.2.2013.
- 4 Tone Hellesund og Inger Marie Okkenhaug (2003:3)
- 5 Roger Erlandsen i Egil Henriksen (1983:130)
- 6 Se Tone Hellesund: Den norske peppermø. Om kulturell konstituering av kjønn og organisering av enslighet 1870- 1940. Universitetet i Bergen 2002
- 7 Tone Hellesund og Inger Marie Okkenhaug (2003:3)
- 8 Erlandsen, Roger: Pass nu paa! Nu tar jeg fra Hullet! Om fotografiets første hundre år i Norge- 1839-1940. Forlaget Inter-View 2000.
- 9 Henriksen, Egil 1994: 158f.
- 10 Henriksen, Egil 1993:160.
- 11 Henriksen, Egil 1994: 158ff.
- 12 <http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01036615007736> (nettside besøkt 04.01.13)
- 13 På Stavanger Byarkiv finnes det en samling på 8 postkort fra Julie Lund, skrevet i perioden 1903-1908. Samlingen har arkivnummer 1993/2.
- 14 Gry Bang-Andersen 2008:118f.
- 15 Reiakvam 1997:171

Sanitetskvinnene i Stavanger

Et sterkt engasjement av viljesterke kvinner - i det stille

Kari Vevatne

«Det er ikke i sanitetsforeningens ånd å gi opp».¹ Slik kan sanitetskvinnenes mangeårige innsats rammes inn. Stavanger avdelingen av Norske Kvinners Sanitetsforening (N.K.S.) ble stiftet 10. september 1897 etter mønster fra Kristiania-avdelingen, som var etablert året før. I den første tiden hadde foreningen ca. 25 aktive kvinnelige medlemmer. Som navnet tilsier ble Sanitetsforeningen initiert av kvinner, men også menn var velkomne som medlemmer. Men ledelse og strategi har alltid vært på kvinnehånd. Da Stavangerforeningen startet var det allerede etablert en sanitetsforening på Hinna.²

Dorothea Vik tok initiativet til stiftelsesmøte i Stavanger etter at hun hadde vært i Kristiania hvor hun møtte hovedorganisasjonens grunnlegger Fredrikka Marie Qvam. Dorothea Vik var en svært samfunnsbevisst kvinne, som var aktiv i Venstre, men fordi N.K.S. var en frittstående og partinøytral organisasjon, ønsket hun ikke å stille som formann i Stavanger i første omgang. Dette var sannsynligvis en av grunnene til at Charlotte Høie ble valgt til foreningens første formann, mens Dorothea Vik gikk inn som nestformann. Dorothea Vik overtok imidlertid formannsvervet i 1900, som hun beholdt til 1914. I kjølvannet av foreningsdannelsen i Stavanger kom det mange nye foreninger i hele fylket de påfølgende tiårene. Det fantes knapt en by eller bygd uten en sanitetsforening.

Visjon og formål

Stavangerforeningens formål fra starten av var først og fremst og skaffe til veie sanitetsmateriale til bruk i krig og ved ulykker i fredstid, også å forberede kvinner til førstehjelp, og etter hvert sykepleie. Det historiske bakteppet for opprettingen av N.K.S. var unionsstriden med Sverige sist på 1800-tallet. Foreningens initiativtakere med fru Qvam i spissen ønsket å bidra med sanitetsmaterieell i tilfelle det skulle bryte ut krig. Det gjorde som kjent ikke det, men N.K.S. videreførte sine visjoner i fredstid.

Et sykesøsterkull fra mellomkrigstiden. Søster Marie Arnesen i midten. Fotograf: Hans Henriksen. Stavanger Sanitetsforening.

Da Dorothea Vik inviterte til stiftelsesmøte var byens bebyggelse konsentrert omkring havnen fra ytterst på Vågen. Bebyggelsen hadde også begynt å spre seg mot Hetlandsmarken og Eiganes. Flere store institusjonsbygg ble reist i 1880 og 1890-årene som huset virksomheter som Rogaland teater, Stavanger Turnforening, Stavanger Museum, Victoria hotell og Stavanger sykehus. I 1890-årene var aktiviteten svært høy i Stavanger på en rekke samfunnsområder. Dette skyldes trolig kraftig økonomisk vekst etter det økonomiske krakket i 1883. Dette krakket forrykket maktbalansen i byen. Det var ikke lenger bare de rike handelsfamiliene som dominerte foreningslivet, men de «småborgerlige» og pietistiske miljøene preget også byen i stor grad. Det var stor filantropisk virksomhet, og det ble dannet en rekke foreninger på det humanitære området gjennom 1890-årene.

De første årene ble medlemsmøtene i Stavanger Sanitetsforening avholdt i medlemmenes hjem. Nøysomhet sto sentralt i alt foreningen foretok seg. Oppfatningen var at alt kunne brukes, og ingen innsats var for liten. Egenskapene «nøysomhet», «påholdenhet» og «ekte engasjement» har preget foreningen og dens medlemmer i alle år. Stavanger Sanitetsforening fikk tidlig et årlig tilskudd fra «Fallnes og Blessertes Fond».³ Men aktiviteten i foreningen kunne ikke basere seg kun på dette, så alle medlemmene, i god kvinneforenings ånd, bidro med sitt for å skaffe tilveie midler og utstyr. Det ble strikket strømper og sydd sengeklær av materiale som medlemmene selv skaffet til veie. Og alt det som medlemmene klarte å produsere ble brukt, men likevel var det bruk for mer. Det skjedde flere store ulykker rundt århundreskiftet, i Stavangerdistriktet og i landet for øvrig. Og byens sanitetskvinner var parat til å ville hjelpe. De måtte imidlertid skaffe økonomiske midler til denne hjelpen, egenproduksjonen strakk ikke til. Sanitetskvinnene utviklet en aktivitet som har fulgt foreningen helt opp til i dag, nemlig innsamling av penger til gode formål. I 1908 mottok stavangeravdelingen et tilskudd fra Staten på kr. 100.00 forutsatt at foreningen selv skaffet kr. 50.00, noe de selvfølgelig klarte.⁴

En pust i bakken i hagen til St. Svithungsgate 13 i 1930-årene. Fotograf: Hans Henriksen. Stavanger Sanitetsforening.

Ramsvig tuberkulosehjem og friluftsskole

Omkring 1900 og de påfølgende årene var tuberkulosen den største truselen. Kampen mot sykdommen favnet bredt, og Sanitetsforeningen ble tidlig en sentral aktør i tuberkulosearbeidet. Foreningen satte *alle krefter* inn på å bekjempe denne sykdommen. I Stavanger sanitetsforening oppsto

Ramsvig Tuberkulosehjem, Stavanger.

Tuberkulosehjemmet i Ramsvig. Fotograf ukjent. Stavanger Sanitetsforening

Barnesenger på Klinikken på Madlaveien. Fotograf: Ukjent. Stavanger Sanitetsforening

tanken på å bygge et tuberkulosehjem. Utfordringen var økonomien og for å klare å skaffe nok penger måtte mye og hardt arbeid til. Det var utallige måter å løse utfordringen på. Blant annet startet Sanitetskvinnene en årlig fastelavensfest, de solgte «maiblomster» og de satte i gang en årlig treukers utlodning.

Før de kom så langt som til å realisere drømmen om et tuberkulosehjem, startet første verdenskrig i 1914, og planene måtte legges på is en kort stund, men ikke lenger enn at foreningen kunne åpne det nye hjemmet 16. september 1916. Det lå i idylliske omgivelser i Ramsvik, som for øvrig hadde vært konsul C. Middelthons eiendom. 30 pasienter fikk plass den første tiden. I tillegg til den medisinske behandling skulle de av pasientene som var friske nok, delta i gårdsarbeid. Det tjente både som rekonvalesens for pasientene, men bidro også til driften av hjemmet. Noen år etter at tuberkulosehjemmet åpnet ble det bygget friluftsskole for tuberkulosetruede barn på samme tomten. Den startet opp i august 1920. Hensikten var å tilby barna helsebringende omgivelser og næringsrik kost slik at de unge unngikk å bo i «smittemiljø» samtidig som motstandskraften mot sykdommen ble styrket. I 1923 brant Ramsvik Tuberkulosehjem ned til grunnen. Men dette stoppet ikke driftige sanitetskvinner. Til manges forundring, og kanskje beundring, besluttet foreningen straks at hjemmet skulle gjenoppbygges, og allerede året etter stod det klart med plass til 50 pasienter.

Elev-og søsterhjem

Planen om en egen sykepleieskole tok form fordi behovet for utdannede «søstre» var umettelig. Det kom stadig henvendelser fra foreninger i Stavanger krets av N.K.S. med ønske om egen utdannet «sykepleierske». Hovedorganisasjonens skole i Kristiania maktet ikke å ta unna alle forespørslene. Stavanger Sanitetsforening tok derfor skjeen i egne hender og etablerte et elev- og søsterhjem, som sykepleieskolen ble omtalt som til å begynne med.

I 1919 kjøpte Stavangerforeningen eiendommen som i dag har adresse Madlaveien 13, og 25. februar ble elevhjemmet tatt i bruk. Det første kullet talte 14 elever. I samme hus ble det innredet en fødeavdeling med 14 senger. Den nye sykepleieskolen var fremtidsrettet og treårig fra starten, med tre måneders forskole og praktisk opplæring ved Stavanger sykehus, etter hvert «Klinikken», Ramsvik tuberkulosehjem og Stokkaveien sykehus. Foreningen benyttet dessuten Haugesund sykehus. Elevene gjennomgikk til å begynne med en husmorskole i løpet av de tre årene som elevtiden varte.

Kort tid etter åpningen av sykepleieskolen ble det vedtatt å bygge en klinikk på samme tomt og den 5. januar 1925 sto «Klinikken» ferdig med 30 senger. Etter noen få års drift ble «Klinikken» utvidet til 62 senger pluss 23 barnesenger. Her var fødeavdeling, og i midten av 1960-årene kunne planer om en plastisk-kirurgisk avdeling realiseres.

Fram til 50-årsjubileet for foreningen, altså i 1947, var 629 sykepleiere utdannet ved skolen. Sykepleieutdanningen skulle være noe mer enn å lære seg tekniske prosedyrer. Ved siden av å lære seg praktiske ferdigheter skulle sykepleierelevne få de nødvendige kunnskapene som en sykepleier trengte. Men de skulle også «oppdras» og strenge ordensregler på skolen bidro til dette. Vi kan blant annet lese følgende i ordensreglene fra 1960-tallet: «Vi

*Friluftsskolen for tuberkulosetruede barn i Ramsvik i 1920-årene.
Foto: Hakon Johannessen / Stavanger Byarkiv*

sitter pent ved bordet. Hendene i fanget, ikke knyttet over brystet. Hverken hender eller albuer på bordet». Ordensreglene ga også klare krav til hygiene og renhold. I betraktning av at skolen ble etablert i en tid hvor kampen mot de smittsomme sykdommer sto sentralt, var slike regler viktige og forståelige. God hygiene var «alfa og omega» og måtte innprentes. Vi kan snarere undres over at det strenge reglementet ble håndhevet i mange år. Selv om rammene omkring utdanningen endret seg var det en del elementer som besto til ut på 1960-tallet. Blant annet «Norm for høflighet i sykepleien» som understreket viktigheten av etikette og høflighet. Sykepleiereleven måtte bli seg bevisst sin opptreden overfor pasientene og andre ved å gå riktig gjennom døren, gi og motta beskjeder i stående stilling og reise seg når overordnede eller fremmede kom inn i rommet.

Fra starten av og fram til 1948 ble skolen drevet helt og fullt i sanitetsforeningens regi, uten offentlig støtte. Elevene var av den grunn regnet med som full arbeidshjelp i sykehusene. De måtte også betale for utdanningen det første halvannet år. I den siste delen av utdanningen fikk de utbetalt kr. 40 i måneden. Kost og losji var gratis. Elevene var i praksis fra kl. 07.00 – 20.00. Det var to times matpauser, og en gang i uken var det teoritimer midt på dagen. De første ti-årene som skolen var i drift gjaldt reglen om at eleven alltid måtte bære uniform. Sivilt tøy var bare tillatt i feriene.

I 1948 kom den første sykepleierloven som førte til tilskudd i form av en bestemt sum pr. elev til undervisning, mens de øvrige driftsutgiftene fortsatt lå på skolens eier. En ny lov fra 1960 førte til at det økonomiske

ansvaret for undervisning og drift ble overført til fylket. I 1975 ble semesterordningen innført, og i 1981 ble sykepleieskolen lagt inn under høyskolesystemet i Kirke- og undervisningsdepartementet. Skolen skiftet navn til Stavanger Sanitetsforenings Sykepleierhøgskole. Stavanger Sanitetsforening sto fortsatt som eier av skolen og skolens målsettinger gjaldt fortsatt. I skolens formål var det uttrykt at skolen skulle utdanne sykepleiere som:

*Villaen i
Madlaveien 13
før ombyggingen
og utvidelsen.
Foto: Stavanger
Sanitetsforening*

- Aksepterer at alle mennesker har lik verdi. Viser respekt for menneskeverdet
- Har en klar forståelse for fullverdig sykepleie
- Utfører fullverdig sykepleie
- Aksepterer sitt ansvar som selvstendig fungerende sykepleiere
- Har innsikt i sykepleierens plass innen samfunnets helseprogram og samarbeider med andre grupper i løsning av helseproblemer
- Erkjenner forskningens betydning for utviklingen av et helsefremmende miljø
- Arbeider kontinuerlig for egen faglig vekst og personlighetsutvikling

*Den tidligere
klinikbygningen
i Schiøtzgate 5,
som nå heter
Stavanger
Sanitetsforenings
helsehus 1.
Sykepleierutdan-
ninger er flyttet
til Universitet i
Stavanger. Sta-
vanger Sanitets-
forening har sin
administrasjon i
nabobygget Mad-
laveien 13, og
driver fortsatt sin
virksomhet herfra.
Foto: Sveinung
Bang-Andersen*

Nye utfordringer – nye løsninger

I 1936 ble foreningens «Yngre Avdeling» stiftet. Dens hovedoppgave ble å lede og drive Sanitetsforeningens kontrollstasjon for spebarn i Kongsgata. I 1941 ble denne kontrollstasjonen utvidet til også å omfatte barn inntil skolealder. Da andre verdenskrig brøt ut i 1940 ble Sanitetskvinnenes arbeid igjen preget av sykemateriell, utdeling av mat til de som trengte det og utdeling av spebarnstøy.

1950-årene kan sies å være starten på en ny epoke for Stavanger Sanitetsforening. I alle år hadde kampen mot tuberkulosen vært fanesaken. Nå var sykdommen på retur, og behovet for rehabiliteringshjem for tuberkulose-pasienter var redusert i hele landet. I samråd med N.K.S. sitt hovedstyre i Oslo ble det i 1950 bestemt at tilbudet om tuberkulosebehandling i Ramsvik skulle avsluttes. Spørsmålet var nå hva Ramsvik skulle brukes til. Etter en del diskusjoner ble det bestemt at Ramsvik skulle tas i bruk som attføringsskole og som flyktningmottak.

1980-årene førte med seg flere endringer i foreningens virksomhet. Store deler av virksomheten, som sykepleieskolen ble overtatt av det offentlige, «Klinikken» ble avviklet og Ramsvik ble overtatt av Stavanger kommune, til bruk som spesialskole. Det ble vanskeligere å trekke medlemmer til møtene og det ble avholdt færre medlemsmøter og færre styremøter. Men til tross for dette oppsto tanken om å bygge et eldrecenter, og Sanitetskvinnene gikk i gang med et meget omfattende og krevende prosjekt som resulterte i Bo og aktivitetssenteret på Tjensvoll som sto ferdig i mars

1995. Dette senteret er fortsatt i aktiv drift med 21 eldreleiligheter, kafé og et varmtvannsbasseng.

Sanitetskvinnene i Stavanger har gjennom over hundre år tatt på seg oppgaver som det offentlige ikke har hatt kapasitet til å ivareta. De har hele tiden vist at gjennom sitt engasjement og dugnadsånd at mye er mulig når vilje og samhold er sterkt nok. Merkesakene har endret seg, men drivkraften er fortsatt til stede. Blant dagens merkesaker finner vi «eldreomsorg», «kreftforskning», «kvinnemedisinsk forskning» og «forebygging av psykiske lidelser». Det har vært en tradisjon i foreningen at kvinner har stått sammen, og at en på den måten har fått utrettet mye og nådd de målene som er satt. Det har til tider vært heftige diskusjoner om hva som skulle prioriteres og hvordan ting skulle utføres, men slike diskusjoner har aldri lagt lokk på engasjementet. Tvert om har det sporet til en begeistring som det frivillige arbeidet ikke kan være foruten. Karin Svennungsen, som var leder da Stavanger Sanitetsforening fylte 100 år, vektla i et intervju i forbindelse med jubileumsfeiringen at ikke alle samfunnsoppgaver kan eller skal styres av det offentlige. For hvis det skjer kan det personlige engasjement, det som er en del av drivkraften i mennesket, forsvinne.

Gjennom sitt arbeid som for det meste har foregått uten store overskrifter, har Stavanger Sanitetsforening i alle år ønsket å virkeliggjøre verdiene som Norske Kvinners Sanitetsforening målbærer:

*«I de små ting frihet.
I de store ting enighet.
I alle ting kjærlighet».*

Kilder:

Bendiksen, Sveinung (1997) *En levende forening i en levende by. Stavanger Sanitetsforening 1897-1997*. Stavanger
Stavanger Sanitetsforenings-arkiv ved Statsarkivet i Stavanger

Jeg ønsker å rette en stor takk til doktorgradsstudent ved Institutt for helsefag, UiS, Kristin Kavli Adriansen for gjennomlesning av manus og for mange gode og verdifulle innspill.

Noter

- 1 Sitat Karin Svennungsen, leder ved 100-års jubileet i 1997
- 2 Rogalands eldste sanitetsforening
- 3 Blessert betyr skadet
- 4 Ihht Statistisk sentralbyrås konsumpriskalkulator tilsvarte 100 kroner i 1908 kr. 5972 i 2012 kroner.

PROTOKOLL FRA ÅRSMØTET I BYHISTORISK FORENING STAVANGER 2012

AVHOLDT ONSDAG 27. FEBRUAR 2013 I ROSENKILDEHUSET.

Foreningens leder, Harald Sig. Pedersen ønsket de frammøtte medlemmene, i alt 90, velkommen.

Styreleder gikk igjennom papirene som var sendt som e-post eller vanlig post i forkant av årsmøtet.

Det var ingen merknader til innkallingen og møtet ble dermed erklært for satt. Dagsorden ble presentert og godkjent.

1. Konstituering.

Til møteleder ble valgt: *Harald Sig. Pedersen*

Til referent ble valgt: *Frederik Hansen.*

Til signering av protokoll ble valgt: *Odd Øgreid og Kari Noer.*

2. Behandling av styrets beretning for 2012.

Møteleder gikk gjennom beretningen.

Vedtak:

Årsberetningen ble enstemmig godkjent.

3. Behandling av regnskap for 2012.

Møteleder gikk gjennom regnskap og revisjonsberetning for 2012.

Vedtak:

Regnskapet 2012 ble enstemmig godkjent.

4. Styrets innstilling til kontingent for 2014.

Styret foreslår uendret sats: kr 350 for enkeltmedlemmer og kr 500 for familiemedlemmer.

Vedtak:

Styrets forslag til kontingentsatser for 2014 ble enstemmig godkjent.

5. Presentasjon av budsjettet for 2013.

Møteleder presenterte styrets forslag til budsjett og gjennomgikk de ulike postene.

Vedtak:

Styrets forslag til budsjett for 2013 ble enstemmig godkjent.

6. Valg

Valgkomiteén har bestått av Eldbjørg Vaage Melberg, Per Reidar Bru og Karl-Jan Sjøiland.

Valgkomiteens forslag for 2013:

- Styret (velges for to år, men pga. stor utskifting i styret foreslås to styremedlemmer valgt for ett år):

Harald Sig. Pedersen	- gjenvalg, velges for 2 år
Hans Eyvind Næss	- gjenvalg, velges for 2 år
Frederik Hansen	- tidligere varamedlem, velges for 2 år
Sveinung Bang Andersen	- tidligere varamedlem, velges for 2 år

Henning Hilde - tidligere varamedlem , velges for 1 år
Karl-Jan Sjøiland - tidligere valgkomiteen, velges for 1 år

Petter Løhre - ikke på valg, men ønsket å fratre pga arbeidssituasjonen
Bente Madsen Bærheim - ikke på valg, men ønsket å fratre pga arbeidssituasjonen

- Varamedlemmer (velges for ett år):

Åshild Sæland - ny
Rigmor Haave - ny
Torolv Hellemo - ny

Styrets forslag for 2013:

- Valgkomiteen (velges for ett år):

Kjell Ursin Smith - ny
Per Reidar Bru - foreslått gjenvalgt
Eli Vareberg - ny

- Revisor (velges for ett år):

Hallvard Ween - foreslått gjenvalgt

Vedtak:

Valgkomiteens forslag til styre- og varamedlemmer ble tiltrådt ved akklamasjon, likeledes styrets forslag til valgkomité og revisor. Styret konstituerer seg selv.

Styreleder takket på vegne av foreningen Elsa Grimnes, Kirsti Lærdal, Petter Løhre og Bente Madsen Bærheim for stor innsats og godt samarbeid gjennom flere år, og delte ut "blomster" til de tre som var tilstede.

Stavanger 27.februar 2013

Harald Sig. Pedersen
Møteleder

Kari Noer

Frederik Hansen
referent

Odd Øgreid

PROGRAM FOR BYHISTORISK FORENING STAVANGER – 2013

Onsdag 27. februar (årsmøte)

Byvandring/omvisning av *Jostein Soland* med tittel:

«**Rosenkildehuset**»

Sted: Rosenkildehuset på Strandkaaien. Kl. 19:00

Onsdag 20. mars

Foredrag av *Kristin Kavli Adriansen* med tittel:

«**Pionersykepleier/diakonisse/institusjonsbygger og ideolog Elisabeth Fedde**»

Sted: Arkeologisk Museum. Kl. 19:00

Onsdag 24. april

Foredrag av *Reidar Mykletun* med tittel:

«**Matens betydning for Stavanger**»

Sted: Arkeologisk Museum. Kl. 19:00

Onsdag 22. mai

Byvandring/omvisning av *Hild Sorby & Live Gram* med tittel:

«**Stavanger domkirke**»

Sted: Utenfor inngang til domkirken. Kl. 19:00

Onsdag 28. august

Omvisning av *Ketil Thu* med tittel:

«**Omvisning i et historisk havnelandskap**»

Byvandring/omvisning: Engøyholmen / Natvigs Minde

Oppmøte: ved Tollboden kl 18:45, tur over med båten «*Hundvåg 1*»

(*må påberegne mer tid enn 1 time*)

Kl. 19:00

Onsdag 25. september

Foredrag av *Mari Rege* med tittel:

«**Kvinnerens likestilling**»

Sted: Arkeologisk Museum. Kl. 19:00

Onsdag 30. oktober

Foredrag av *Hans Storhaug* med tittel:

«**Brooklyn-Stavanger**»

Sted: Arkeologisk Museum. Kl. 19:00

Onsdag 27. november

Foredrag av *Helene Bjørntvedt* med tittel:

«**Stavangerfjord**»

Sted: Arkeologisk Museum. Kl. 19:00

Stemmerettsjubileet

1 9 1 3 | 2 0 1 3

8.februar. Stavanger museum. Åpning av plakatutstilling og foredrag

Åpning av MUST sin markering av Stemmerettsjubileet. Foredrag ved kulturforsker Hilde Danielsen fra Rokkansenteret (UiB). Danielsen er medforfatter av boken «Ja, vi elsker likestilling. Norsk likestillingshistorie fra 1814–2013» som utgis i juni i anledning jubileumsåret.

8. mars. Norsk grafisk museum. Foredrag og trykking av jubileumshefte kl. 12.00

Grafisk museum markerer 100-årsjubileet for allmenn stemmerett med et foredrag ved etnolog Tone Hellesund, og demonstrasjon av trykking av jubileumshefte på en av museets trykkpresser fra 1913.

12. mars. Stavanger museum. Foredrag kl. 19.00

«Formødrenes stemmer». Gro Hagemann - UiO. Arrangement i samarbeid med Den norske historiske forening - lokallag Rogaland.

11. april. Stavanger museum. Foredrag kl. 19.00

Foredrag ved Sigmund Sunnanå om reisetaleren og kvinnesakskvinnen Elisabeth Edland og lærerinnen Nilia Sæverås

23. mai. Stavanger maritime museum. Foredrag kl. 19.00

Foredrag ved Elisabeth Lønnå om «Sjøens kvinner» – et kvinneperspektiv på norsk sjøfartshistorie.

13. juni. Stavanger museum. Foredrag kl. 19.00

Foredrag ved Inger Undheim om forfatteren og kulturarbeideren Hulda Garborg.

19. september. Stavanger museum. Foredrag kl. 19.00

Foredrag ved Hanne Holm-Johnsen om fotograf og kvinnesakskvinnen Marie Høeg.

17. oktober. Stavanger museum. Foredrag 19.00

Foredrag ved postdoktor Eirinn Larsen (BI) som er medforfatter av boken «Ja, vi elsker likestilling. Norsk likestillingshistorie fra 1814–2013» som utgis i juni i anledning jubileumsåret.

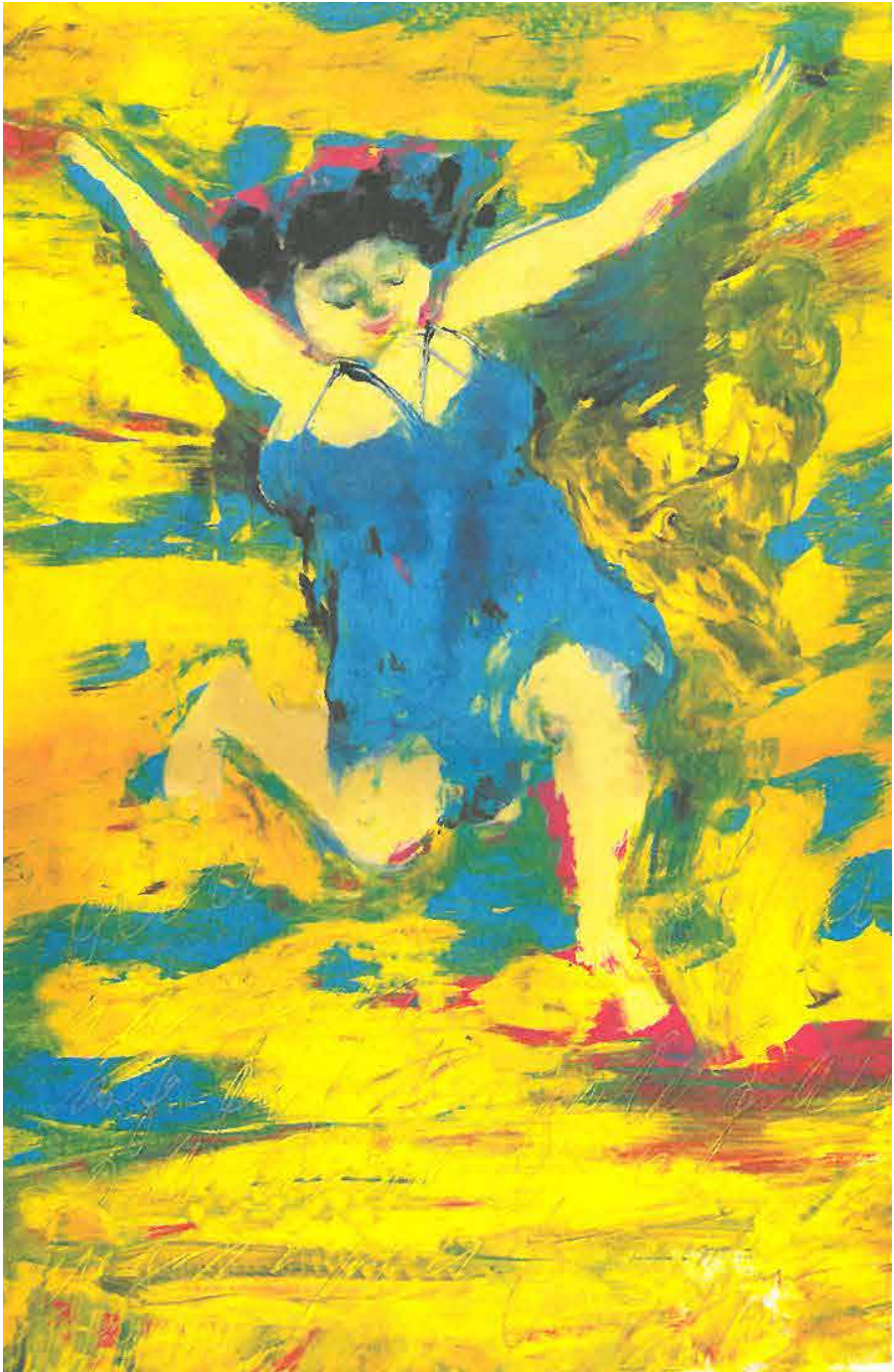
14. november. Stavanger museum. Foredrag 19.00

Foredrag ved marinarkeolog ved Museum Stavanger Endre Elvestad om kvinnemakt i middelalderen

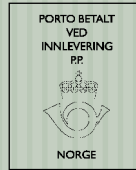
STAVANGER MUSEUM
NORSK GRAFISK MUSEUM
STAVANGER MARITIME MUSEUM
STAVANGER SKOLEMUSEUM

Eget program for dette ligger på våre nettsider www.museumstavanger.no

«The red shoes» – Eva Gjerde 1997.

Med hilsen fra styret i Byhistorisk forening

Returadresse: Byhistorisk Forening, Postboks 351, 4001 Stavanger

Styret i Byhistorisk Forening 2013

Harald Sig. Pedersen

Tlf.: 52 98 57 57 / 908 28 467

E-post: pede7@online.no

pedersen@marstad.net

Hans Eyvind Næss

Tlf.: 51 52 91 34

E-post: hans_e_naess@yahoo.no

Frederik Hansen

Tlf.: 51 52 63 82

E-post: frederik@fredhans.no

Anne Tove Austbø

Tlf.: 926 64 860

E-post:

anne.tove.austboe@museumstavanger.no

Henning Hilde

Tlf.: 908 74 492

E-post: henning.hilde@fabricom.no

Sveinung Bang-Andersen

Tlf.: 51 87 04 05

E-post: Sveinung.Bang-Andersen@uis.no

Åshild Sæland

Tlf.: 909 34 474

E-post: asaland@online.no

Rigmor Haave

Tlf.: 995 61 701

E-post: rigmor.haave@lyse.net

Torolv Hellemo

Tlf.: 916 28 818

E-post: Torolv.hellemo@rogfk.no

Karl-Jan Søyland

E-post: kjs@byen.no

I redaksjonen: Anne Tove Austbø (redaksjonssekretær), Sveinung Bang-Andersen og Harald Sig. Pedersen (ansvarlig redaktør)

www.byhistoriskforening.org

OMEGA TRYKK – STAVANGER

